

માધ્યમશ્રી

સંપાદક : હરિવલ્લભ ભાયાણી

પુસ્તક ૧]

[અંક ૩]

જુલાઈ : ૧૯૭૮

ભગવતીપ્રસાદ પંડ્યા	સ્ફોટવાદ	૧૨૧
ભારતી મોદી	સપિર અને પ્લૂમ્ફીલ્ડ અનુસાર ધ્વનિચટકનો વિભાવ	૧૫૩
હરિવલ્લભ ભાયાણી	પઢવું : સ્વતંત્ર, સંયુક્ત અને સમસ્ત ક્રિયાપદ લેખે	૧૬૨
મધુકર મેહેન્દ્રજી	પૂજાની વ્યુત્પત્તિ	૧૭૨
મધુસૂદન બક્ષી	તરતરાનની ભાષા (' ધ લેંગ્વેજ ઓવ ફિલોસોફી ' નું અવલોકન)	૧૭૭

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ : અમદાવાદ

ભાષાવિમર્શ

- 'ભાષાવિમર્શ' માં ભાષાવિજ્ઞાન તથા ગુજરાતી અને ઇતર ભારતીય ભાષાઓને લગતા મૌલિક સંશોધન, અધ્યયન-લેખો, એમના અનુવાદ, ગ્રંથસમીક્ષા વગેરે પ્રકાશિત થશે.
- વર્ષનાં ૨૦૦ થી ૨૫૦ પૃષ્ઠ, ચાર અંક, અનુક્રમે જાન્યુઆરી, એપ્રિલ, જુલાઈ અને ઓક્ટોબરમાં પ્રકાશિત.
- વ્યક્તિ માટે વાર્ષિક રૂ. ૧૦-૦૦, સંસ્થા માટે વાર્ષિક રૂ. ૧૫-૦૦; છૂટક અંકની કિંમત રૂ. ૪-૦૦.
- લવાજમ, વિનિમય માટેનાં સામયિકો વગેરે મોકલવાનું સરનામું :
મંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ■ ટે. નં. ૭૭૩૪૭
C/O હ. ડા. આર્ટ્સ કોલેજ, આશ્રમરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬
- લેખો અને અવલોકન માટેનાં પુસ્તકો મોકલવાનું સરનામું :
હરિવલ્લભ બાયાજી
૯, હાઇલેન્ડ પાર્ક, ગુલબાર્ડ ટેકરો, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫
- પ્રમુખ : વાડીલાલ ડગલી, શિવકુમાર જોશી, રઘુવીર ચૌધરી.

આ અંકના લેખક

ભગવતી પ્રસાદ પંડ્યા : અમદાવાદમાં સંસ્કૃતના અધ્યાપક. એમનાં પ્રકાશનોમાં 'અપ્પમ દીક્ષિત : કવિ અને આલંકારિક' (૧૯૭૪)નો સમાવેશ થાય છે.

મધુકર મેહેન્દ્રજી : ડેક્કન કોલેજ (પૂના)ના સંસ્કૃતના નિવૃત્ત અધ્યાપક. હાલ 'અ ડિક્શનરી ઓવર સંસ્કૃત લેંગ્વેજ ઓન હિસ્ટોરિકલ પ્રિન્સિપલ્સ'ના સહસંપાદક. એમનાં પ્રકાશનોમાં 'હિસ્ટોરિકલ ગ્રેમર ઓવર ઇન્ડિયન લ પ્રાક્ટિસ' (૧૯૪૮), 'નિરુક્ત નોટ્સ' (૧૯૬૫), 'સમ એસ્પેક્ટ્સ ઓવર ઇન્ડોએરિયન લિંગ્વિસ્ટિક્સ' (૧૯૬૮) વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

મધુસૂદન બક્ષી : અમદાવાદમાં 'મનોવિજ્ઞાન'ના અધ્યાપક. તેમનાં પ્રકાશનોમાં 'સાર્વત્રિક તત્ત્વજ્ઞાન' (૧૯૭૨) અને 'કાન્તનું તત્ત્વજ્ઞાન' (૧૯૭૪)નો સમાવેશ થાય છે.

પ્રકાશક : રઘુવીર ચૌધરી, મંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ,

C/O. હ. ડા. આર્ટ્સ કોલેજ, ૨. છો. માર્ગ, અમદાવાદ-૬

મુદ્રક : કાન્તિભાઈ મ મિસ્ત્રી, સાહિત્ય મુદ્રણાલય, અમદાવાદ-૧ ફોન : ૩૬૦૪૭૨

ભાષાવિમર્શ

જુલાઈ ૧૯૭૮

સ્ફોટવાદ

ભગવતી પ્રસાદ ૫૦૩યા

ન સોડસ્તિ પ્રત્યયો લોકે યઃ શબ્દાનુગમાદૃતે ।
અનુશ્ચિદ્ધમિવ જ્ઞાનં સર્વં શબ્દેન ભાસતે ॥

‘વાક્યપદીય’, ૧/૧૨૩

૧. પ્રારંભ

સંસ્કૃત વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં સ્ફોટવાદ અતીવ પ્રાચીન અને મહત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે. દાર્શનિક વિવેચન પ્રમાણે સ્ફોટ સર્વોત્તમ જ્યોતિ છે.

વૈયાકરણોએ સ્ફોટની જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ આપી છે. ભદ્રોજ દીક્ષિત પ્રમાણે સ્ફોટની વ્યાખ્યા સ્ફુટતિ અર્થઃ અસ્માદ્ ઇતિ સ્ફોટઃ (‘જેમાંથી અર્થનો ઉદ્ભવ થાય છે તે સ્ફોટ છે’). ‘વૈયાકરણભૂષણસાર’ના કર્તા કૌંડલદેવ પણ આવી જ વ્યાખ્યા આપે છેઃ સ્ફોટયતિ પ્રકાશયતિ અર્થ યઃ । એવી બીજી વ્યાખ્યાઓ પણ મળી આવે છે. આ વ્યાખ્યાઓ શબ્દના અર્થતત્ત્વનો સ્પર્શ કરનારી છે; જ્યારે સ્ફુટયતે વ્યજ્યતે વર્ણેઃ શબ્દૈર્વા સ્ફોટઃ (‘શબ્દોથી કે વર્ણોથી જે અભિવ્યક્ત થાય છે તે સ્ફોટ છે’) એ વ્યાખ્યા ભાષાના પ્રાણ ગણાતા શબ્દના બંધારણમાં નિમિત્તભૂત સ્ફોટનો નિર્દેશ કરે છે. કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે કે કોઈ પણ વર્ણ સાંભળતાં વેંત જ મનમાં એક વિચાર ઊઠે છે. તે વિચારને સ્ફોટ કહેવાય છે.

આ સ્ફોટની પ્રક્રિયા સ્પષ્ટ કરવા આપણે એક ઉદાહરણ લઈએ. સંસ્કૃત કમલમ્ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરવામાં આવતાં તેનો પુષ્પવિશેષરૂપ અર્થ શ્રોતાના મનમાં સ્ફુરે છે; પણ કમલમ્ શબ્દ તરફ જોતાં ક, મ કે લમ્ આ અલગ અલગ ત્રણ અક્ષરોમાંથી એકેયમાં ‘કમળ’ અર્થ બતાવવાની શક્તિ

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૮ : ૩]

૧૨૧

નથી. આ ત્રણેય અક્ષરો અથવા તો ક્, અ, મ, અ, લ્, અ અને મ્ એ સાતેય વર્ણો સંયુક્ત રૂપે પણ કોઈ અર્થ આપી શકે તેમ નથી, કારણ કે તે ક્ષણિક છે. કમલમાં ત્યાં ક્ થી અ ઉપર આવીએ ત્યાં ક્ નષ્ટ થઈ જાય છે; અને તેવું ઉત્તરોત્તર વર્ણોનું છે. આ પરિસ્થિતિમાં વર્ણોનો સંયોગ થઈ શકતો ન હોવાથી કમલમ્નો અર્થ હાથમાં આવી શકતો નથી.

આ સ્થિતિને દૂર કરવા મીમાંસકો એક વિશિષ્ટ સંસ્કારની કલ્પના કરે છે. તેઓના મત પ્રમાણે કમલમ્માં પૂર્વ પૂર્વના ધ્વનિઓ નષ્ટ થાય છે, પણ તેમની સ્મૃતિ કે સંસ્કાર મુક્તા બન્ય છે. આ સંસ્કાર અન્તિમ ધ્વનિ સાથે સંયોજિત થતાં શબ્દના અર્થની પ્રતીતિ થાય છે. પણ સંસ્કારની કલ્પનામાં વાંધો એ આવે છે કે તેની સલાયતા કેવા છતાં પૂર્વોચ્ચરિત વર્ણોના સંસ્કાર એ જ ક્રમમાં રહે તેવો કોઈ નિયમ નથી. કમલમ્માં લ પૂર્વેના અક્ષરો કમ છે, પણ તેમનો સંસ્કાર મક્ક પણ બની શકે; અને તેમ થાય તો 'કમળ' એવો અર્થ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ.

આથી વૈયાકરણો કમલ નામનો એક નિત્ય શબ્દ માને છે. તે જ 'સ્ક્રીટ' કહેવાય છે. વ્યવહારમાં અનિત્ય વર્ણોથી બનેલ શબ્દ કરતાં આ સ્ક્રીટ લિન્ન છે. કમલમ્માંના વર્ણોનો નાશ ભલે થાય છતાં નિત્યશબ્દરૂપે ગણાતા 'સ્ક્રીટ'ના કારણે આપણને 'કમળ' એવા અર્થની પ્રતીતિ થાય છે.

સ્ક્રીટના સમર્થક આચાર્યોના સ્ક્રીટવાદના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે વક્તા જે શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરે છે, શ્રોતા તેનું તે જ સ્વરૂપમાં ગ્રહણ કરે છે. શબ્દનો બાહ્ય આકાર અને અર્થ અતીવ પ્રાચીન કાલથી નિયત થયેલ હોય છે. વળી તેનું સ્વરૂપ વક્તા અને શ્રોતાની બુદ્ધિમાં પહેલેથી જ રહેતું હોય છે. તેથી જ શબ્દ ઉચ્ચરિત થતાં શ્રોતા અને વક્તા પોતપોતાના ભાવોનું આદાન-પ્રદાન સરલતાપૂર્વક કરી શકે છે. યાસ્કના 'નિરુક્ત'માં નિર્દેશ થયેલો છે તેમ અંગોના હલનચલન, અલિનય, હસ્તની ગતિ, નેત્રસંકેત કે અન્ય સંકેતોથી સમાજનો વ્યવહાર ચાલી શકે તેમ છે. છતાં આ બધામાં અર્થ-બોધની કોઈક સંદિગ્ધતા રહે છે. પણ શબ્દ જ એક એવી વસ્તુ છે, જેના દ્વારા સહેલાઈથી નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.^૧

આ જ શબ્દ ઉપર વધુ વિચારવિમર્શ થતાં થતાં વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં સ્ક્રીટરૂપ શબ્દની કલ્પના થઈ છે. મૂળે શબ્દ અને સ્ક્રીટ બુદ્ધ હતા, પણ પાછળના સંસ્કૃતના વૈયાકરણોએ તે બંનેને અલિન્નરૂપે માની લીધા. શબ્દનાં

૧. ંળીયસ્વાચ્ચ શબ્દેન સંજ્ઞાકરણ વ્યવહારાર્થ લોકે નિરુક્ત ૧-૧.

જે એ સ્વરૂપ છે : (૧) ઉચ્ચારણગત અને (૨) અર્થગત, તેમાં સ્ફોટ મૂળે ઉચ્ચારણગત સ્વરૂપ સાથે સંકળાયેલા હોતો, છતાં પતંજલિ ને ભર્તૃહરિ પંક્તિના વૈયાકરણોએ તે બંનેને એકરૂપ ગણ્યા છે એમ એસ. ડી. જોશી માને છે.^૨ સામાન્ય રીતે 'શબ્દ' કહેવાથી તેમાં આવેલ વર્ણાનુપૂર્વીક વર્ણોના પૂર્વાપર ક્રમ લેવાય છે; અને સ્ફોટ તો શબ્દની એક બાજુ છે. પરંતુ પંક્તિના વૈયાકરણો, જેવા કે ભટ્ટોજી દીક્ષિત, કૌંડભટ્ટ અને નાગેશ ભટ્ટ જેવા વિદ્વાનોએ બંનેને એકરૂપે સ્વીકારેલ છે અને સ્ફોટવાદ ઉપર સૂક્ષ્મ વિચારો કર્યા છે.

વાદના રૂપમાં સ્ફોટવાદનો ક્યારે આરંભ થયો તે અનિશ્ચિત છે. પાણિનિની 'અષ્ટાધ્યાયી' માં એક સ્ફોટાયન ઋષિનું નામ આવે છે.^૩ તેથી એમ મનાય છે કે સ્ફોટાયન નામના ઋષિએ આ વાદનો આરંભ કર્યો હતો. 'પદમંજરી' ના લેખક હરદત્ત કહે છે કે સ્ફોટાયન સ્ફોટનું પ્રતિપાદન કરનાર વૈયાકરણ આચાર્ય હતા.^૪ આચાર્ય નાગેશ ભટ્ટ પણ પોતાના 'સ્ફોટવાદ' નામના ગ્રન્થમાં, સ્ફોટવાદ એ સ્ફોટાયન ઋષિનો મત છે એમ જણાવ્યું છે.^૫ આમ છતાં સ્ફોટાયનના નામ સિવાય સ્ફોટતત્ત્વના સ્થાપક વિષે કોઈ નક્કર પ્રમાણ મળતું નથી.

૨. પતંજલિ

શબ્દનું સ્વરૂપ : પાણિનિ પંક્તિ પતંજલિના મહાભાષ્યમાં સ્ફોટ શબ્દના ઉલ્લેખો મળી આવે છે. તપસ્વત્કાલસ્ય એ સૂત્ર ઉપરના ભાષ્યમાં 'સ્ફોટ એ શબ્દ છે અને ધ્વનિ શબ્દનો ગુણ છે' એમ કહીને કૃપો રોલ :

૨. એસ. ડી. જોશી, 'ધ સ્ફોટનિર્ણય ઓફ કૌણ્ડભટ્ટ', પૃ. ૪.

૩. અવહ્ સ્ફોટાયનસ્ય । (અષ્ટાધ્યાયી, ૬-૧-૧૨૩)

૪. સ્ફોટાયનઃ સ્ફોટપ્રતિપાદનપરો વૈયાકરણાચાર્યઃ । (પદમંજરી; કાશિકા, ૬-૧-૧૨૩)

૫. વૈયાકરણનાગેશઃ સ્ફોટાયનઋષેર્મતમ્ ।

परिष्कृत्योक्तवांस्तत्र प्रीयतां जगदीश्वरः ॥ ('સ્ફોટવાદ', અડચાર આવૃત્તિ, પૃ. ૧૨)

૬. एवं तर्हि स्फोटः शब्दः, ध्वनिः शब्दगुणः ।

વ્યાકરણ 'મહાભાષ્ય', ૧-૧-૭૦ 'તપસ્વત્કાલસ્ય' સૂત્રનું ભાષ્ય, (અનુવાદક : ચારુદેવ શાસ્ત્રી, પૃ. ૭૦૯)

એ સૂત્રના અર્થઘટનમાં સ્કોટ શબ્દનો ઉત્તેજ કર્યો છે. ૭ મહાભાષ્યકાર પતંજલિએ શબ્દ, સ્કેટ, ધ્વનિ વગેરેની સૂક્ષ્મ ચર્ચા કરી છે. તેમાં સૌ પ્રથમ શબ્દના સ્વરૂપ અંગેની વિગતો તો અભારના ભાષાશાસ્ત્રને સંમત અર્થાવગમન કે અર્થપ્રત્યાયનની પદ્ધતિનો ખ્યાલ આપે છે. પતંજલિ કહે છે કે ‘જે શ્રોત્રથી ઉપલબ્ધ થનાર, બુદ્ધિથી ગૃહીત થનાર, ધ્વનિથી અભિ-વ્યક્તિ પામનાર, આકાશ જેનો દેશ છે તે શબ્દ છે.’

(૧) શબ્દ શ્રોત્રથી ઉપલબ્ધ થનાર (= શ્રોત્રોપલબ્ધિઃ) હોય છે. ઉચ્ચારણના અવયવો કંઠ, તાલુ આદિ સાથે વાયુના અભિધાત્રી પ્રકાશિત થતો (વક્તાનો) શબ્દ (શ્રોતાના) શ્રોત્રથી ગૃહીત થાય છે. ભારતીય દાર્શનિકો પ્રમાણે ભાષા ત્યારે જ ચરિતાર્થ થાય છે કે ત્યારે તે શ્રવણગોચર થાય છે. વક્તાના વિચારોને શ્રોતા સુધી પહોંચાડવા માટે જ ભાષા પ્રયોજાય છે. અને પછી શ્રોતાના કાન દ્વારા થતી શ્રવણપ્રત્યક્ષતા અર્થપ્રત્યાયનની પદ્ધતિમાં મહત્ત્વની કામગીરી બને છે.

(૨) બુદ્ધિનિર્ગ્રાહ્યઃ—આ પદ દ્વારા શબ્દ બુદ્ધિથી ગૃહીત થાય છે તેમ કહેવાથી શબ્દ એક માનસિક તત્ત્વ છે એમ સૂચિત થાય છે.

(૩) પ્રયોગેનાભિજ્વલિતઃ—‘શબ્દ ધ્વનિના પ્રયોગ દ્વારા વ્યક્ત થાય છે’ એવું કથન શબ્દના અંગભૂત સ્કેટતત્ત્વનો નિર્દેશ કરે છે. પતંજલિએ કરેલ શબ્દસ્વરૂપ અંગેનું આ વિધાન ઉચ્ચારણ માટે થયેલા વક્તાના અવયવોના કંપનથી શ્રોતા દ્વારા શ્રૂયમાણ ધ્વનિની બાબત ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. શબ્દથી થતા અર્થના જ્ઞાન માટે જે વસ્તુઓ : શ્રોત્રોપલબ્ધિ અને બુદ્ધિગ્રાહ્યતા આવશ્યક છે. આમાં જે શ્રોત્રથી ઉપલબ્ધ છે તે ધ્વનિ છે, સ્કેટ નથી; અને બુદ્ધિથી ગૃહીત થાય છે તે સ્કેટ છે, ધ્વનિ નથી. તેથી શબ્દના અર્થના જાણવા માટે જે વસ્તુઓ આવશ્યક છે. આમ પતંજલિએ કરેલ શબ્દના સ્વરૂપ અંગેનું આ વિધાન અર્થપ્રત્યાયનની પદ્ધતિ પર મહત્ત્વનો પ્રકાશ નાખે છે.

શબ્દની વ્યાખ્યા : સ્કેટના સ્વરૂપને સમજવા માટે પતંજલિએ આપેલ શબ્દની જે વ્યાખ્યાઓ પણ સારો એવો પ્રકાશ પાડે છે. તેમાં

૭. અથવા ઝમયતઃ સ્કોટમાત્ર નિર્દિશ્યતે । રશ્નુતેર્લ્પુતિર્ભવતીતિ ।

(એજન, ‘ઐઔચ્’ શિવસૂત્ર ઉપરનું ભાષ્ય, પૃ. ૮૦)

૮. શ્રોત્રોપલબ્ધિઃ બુદ્ધિનિર્ગ્રાહ્યઃ પ્રયોગેનાભિજ્વલિતઃ આકાશદેશઃ શબ્દઃ ।

(એજન, ‘અઈઉણ્’ શિવસૂત્ર ઉપરનું ભાષ્ય, પૃ. ૬૫)

એક વ્યાખ્યા શબ્દના અર્થતત્ત્વને લગતી, તો બીજી વ્યાખ્યા શબ્દના બધારણ કે ઉચ્ચારણને લગતી છે. મહાભાષ્યમાં ગો શબ્દના અર્થનો વિચાર કરતાં : અન્તિમ ઉત્તર એ આપ્યો છે કે 'જે ઉચ્ચરિત થતાં ગળાની ગોદડી (સાસ્ના), પુચ્છ, ખરી અને શૃંગ ધરાવનારનો બોધ થાય છે તે એ શબ્દ છે', ૯ અર્થાત્ જ્યારે કોઈ પણ શબ્દ બોલાય છે ત્યારે પ્રથમ તો તેનો ધ્વનિ સંભળાય છે, અને પછી તેનો અર્થ સમજાય છે. 'ગૌ' (ગાય) પદ બોલાતાં ગ્, ઔ અને વિસર્ગ એ ધ્વનિઓ ઉપરાંત ગોદડી, પુચ્છ વગેરેનું સ્વરૂપ ધરાવતો એક અર્થ હાજર થાય છે. પતંજલિની આ વ્યાખ્યા શબ્દના અર્થતત્ત્વ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે.

પતંજલિની શબ્દની બીજી વ્યાખ્યા છે : 'અથવા વ્યવહારમાં જે ધ્વનિથી અર્થનો બોધ થાય છે તે ધ્વનિને પણ શબ્દ કહેવામાં આવે છે.' ૧૦ આ વ્યાખ્યા શબ્દના ઉચ્ચારણની બાજુનો સ્પર્શ કરી, શબ્દગત ઉચ્ચારણના સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરે છે.

પતંજલિ શબ્દની બે બાજુઓનો નિર્દેશ કરે છે : સ્ફોટ અને ધ્વનિ. આમાં વિલિન્ન વક્તાઓથી ઉચ્ચાર્યમાણ ધ્વનિ (કે નાદ)થી જુદો એવો સ્ફોટ શબ્દની એક બાજુ છે; જ્યારે વિલિન્ન વિશિષ્ટતાઓ, જેવી કે હ્રસ્વત્વ, દીર્ઘત્વ વગેરેની સાથે બહાર પડતો ધ્વનિ શબ્દની બીજી બાજુ છે.

શબ્દ સ્ફોટ અને ધ્વનિનું મિશ્રણ છે. સ્ફોટ વિના ધ્વનિ રહેતો નથી અને ધ્વનિ વિના સ્ફોટ રહેતો નથી. આમાં ધ્વનિને બે કાર્ય કરવાનાં હોય છે : એક તો શબ્દમાં રહેલ આનુપૂર્વી કે વર્ણોત્તી ક્રમિકતા સાથે સંબંધ રાખવાનું કાર્ય અને બીજું : એક અર્થપૂર્ણ એકમને બીજા અર્થપૂર્ણ એકમથી જુદો પાડવાનું કાર્ય; દા. ત. ઘટ : માં રહેલ ઘ ધ્વનિ અને પટ : માં રહેલો પ્ ધ્વનિ ' ઘડો ' અને ' વસ્ત્ર ' અર્થવાચક ઘટ તથા પટને એકબીજાથી વિલિન્ન બનાવવાનું કામ કરે છે.

ધ્વનન્તિ વ્યનન્તિ પ્રકાશયતિ સ્ફોટમ્ અસૌં ઇતિ ધ્વનિઃ અર્થાત્ ' સ્ફોટને પ્રકાશિત કે અભિવ્યક્ત કરનાર ધ્વનિ કહેવાય છે '. તો અન્ય રીતે જોતાં શબ્દગત સ્ફોટનું સૂચન કરનાર અનિત્ય શબ્દને વૈયાકરણો

૯. યેનોચ્ચારિતેન સાસ્નાલાઙ્ગૂલકકુદ્ધુરવિષાણિનાં સંપ્રત્યયો ભવતિ સઃ

શબ્દઃ । (મહાભાષ્ય, ૫૨૫શાક્તિક, પૃ. ૪)

૧૦. અથવા પ્રતીતપદાર્થકો લોકે ધ્વનિઃ શબ્દઃ ઉચ્યતે । (એજન, પૃ. ૪)

ભાષાવિમર્શ : ૧૬૭૮ : ૩]

૧૨૫

‘ધ્વનિ’ કહે છે. આધુનિક ભાષાવિજ્ઞાન પ્રમાણે ધ્વનિયંત્રમાંથી નીકળેલ શબ્દને જ ધ્વનિ કહેવામાં આવે છે. ધ્વનિનું ઉચ્ચારણ કરનાર માણસ પોતાના વિચાર અન્યને જણાવવાને જ બોલતો હોય છે; અને ધ્વનિ સાંભળનાર માણસ તે ધ્વનિનું ગ્રહણ કરીને યથોચિત્ત ઉત્તર આપે છે કે તદનુસાર વર્તન કરે છે. ઉચ્ચારણનું મુખ્ય ધ્યેય ધ્વનિ હોય છે. આધુનિક ભાષાવિજ્ઞાન અનુસાર ધ્વનિ એ મનુષ્યના નિશ્ચિત વાણીસ્થાન અને પ્રયત્ન વડે ઉત્પન્ન થયેલાં અને શ્રવણેન્દ્રિય દ્વારા એ જ પ્રકારે નિશ્ચિતરૂપે ગ્રહણ કરાતાં અવાજનાં આદેશનો છે. ૧૧

પતંજલિ શબ્દની એ બાબત સ્વીકારીને આ અંગે નિર્દેશ કરે છે કે ધ્વનિ અને સ્ફોટ વ્યંજક અને વ્યંજ્ય એ પદાર્થ છે. શબ્દોનો વ્યંજક ધ્વનિ કેવલ બહારથી જ શ્રવણેન્દ્રિયથી અલ્પ પ્રમાણમાં કે મોટા પ્રમાણમાં જોઈ શકાય છે. સ્ફોટ બધા ધ્વનિઓમાં અલિન હોય છે. વ્યંજ્ય અને વ્યંજક બંને સ્વભાવથી જ રહેલા હોય છે. વ્યક્ત શબ્દોમાં તો સ્ફોટ અને ધ્વનિ બંને રહે છે, કારણ કે ત્યાં અર્થનો બોધ થાય છે, પરંતુ અવ્યક્ત શબ્દોમાં અર્થવાચકત્વરૂપ શક્તિ ન હોવાથી સ્ફોટ રહેતો નથી, કેવલ ધ્વનિ જ હોય છે. ૧૨ સ્ફોટની અલિનતા અને ધ્વનિની અલ્પતા (હાસ) કે મહત્તા (વૃદ્ધિ) માટે એક સૂચક દષ્ટાન્ત આપ્યું છે: ‘જેમ કોઈ દોલી દોલ બળવી તેના ધ્વનિને સાંભળતો આગળ વીસ ડગલાં ભરે છે, કોઈક ત્રીસ કે કોઈ ચાલીસ (દોલનો ધ્વનિ - અવાજ - જોઈતો દૂર જાય ત્યાં સુધી જઈને ફરી પાછો એ ધ્વનિને આગળ પહોંચાડવાના ઈરાદે દોલ ઉપર દાંડિયો લગાવે છે). અહીં દોલનો વિસ્ફોટ સર્વાંત્ર સમાન હોય છે, પણ ધ્વનિ જ વધતો કે ઘટતો જણાય છે. ૧૩ આ રીતે સ્ફોટ અને ધ્વનિ વિષેના પતંજલિએ કરેલ નિર્દેશ પછી બીજા એક નિર્દેશને પણ જોઈએ. મહાભાષ્યમાં **પઞ્ચોઙ્ઘ, પઞ્ચૌચ** નામનાં શિવસૂત્રો ઉપરના ભાષ્યમાં પતંજલિએ શબ્દના

૧૧. ડેન્યલ જોન્સ, ‘એન આઉટલાયન ઓફ ઇન્ડિશ ફોનેટિક્સ,’ પૃ. ૪૮.

૧૨. ધ્વનિઃ સ્ફોટશ્ચ શબ્દાનાં ધ્વનિસ્તુ ચ્છલ્લ લક્ષ્યતે ।

અલ્પો મહાંશ્ચ કૈષાંચિદુભયં તત્સ્વભાવતઃ ॥

(‘મહાભાષ્ય’, તપસ્વત્કાલસ્ય (૧-૧-૭૦) ઉપરનું ભાષ્ય, પૃ. ૭૦૯)

૧૩. મેર્યાઘાતવત્ । તથથા મેર્યાઘાતઃ । મેરીમાહત્ય કશ્ચિદ્ વિંશતિ પદાનિ ગચ્છતિ કશ્ચિત્ ત્રિશત્ કશ્ચિત્ ચત્વારિશત્ । સ્ફોટશ્ચ તાવાનેવ ભવતિ ધ્વનિકૃતા વૃદ્ધિઃ । (એજન, પૃ. ૭૦૮).

અર્થની દૃષ્ટિએ નહીં, પણ ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ ‘સ્ફોટ’નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ૧૪ સંસ્કૃત કૃપ ધાતુ (કૃપ સામથ્યે, ૧ લો ગણ, આત્મનેપદ)ના કર્મતે રૂપમાં એક સૂત્રથી^{૧૫} રૂ ને બદલે લૂ થાય છે, એ જ બાબતને જણાવતાં ભાષ્યકાર કહે છે કે કૃપ-કર્મતેમાં રૂના શ્રવણને સ્થાને લૂનું શ્રવણ થાય છે અને કલ્પતે થાય છે. કૃપો રો લઃ સૂત્રમાં રૂ સ્થાની અને લૂ આદેશ બંનેમાં રૂ (જાતિ) સ્ફોટને લૂ (જાતિ) સ્ફોટનો નિર્દેશ છે. અહીં જે સંદર્ભમાં સ્ફોટનો ઉલ્લેખ થયો છે તે શબ્દગત ઉચ્ચારણની બાબતને જ સ્પર્શ કરે છે, અર્થની બાબતને નહીં. આથી એ સિદ્ધ થાય છે મહાભાષ્યમાં સ્ફોટનો પ્રયોગ શબ્દના ઉચ્ચારણના સંદર્ભમાં થયેલો છે.

વર્ણોની અર્થવાહકતા : સ્ફોટના વ્યંજક ધ્વનિઓ છે તેથી એ પ્રશ્ન ઉપર ચિંતન કરતાં ધ્વનિઓ કે વર્ણોની અર્થવાહકતા વિષે પણ પતંજલિએ સારા પ્રમાણમાં વિચાર કર્યો છે.

પતંજલિનો એક મત એવો છે કે વર્ણો અર્થવાન છે. શબ્દોમાં વર્ણોના પરિવર્તનથી અર્થ બદલાઈ જાય છે. કૃપ ‘કૂવો’, સૂપ ‘દાળ’ અને ચૂપ ‘યજ્ઞસ્તંભ’ એમના વચ્ચે જે અંતર છે તે કૂ, સ્ અને ચ વર્ણોને કારણે છે. આ શબ્દોમાં જે વર્ણોનો વ્યત્યય (પરિવર્તન) થાય, કૃપ માં કૂ ને બદલે જો સ્ વર્ણ બોલવામાં આવે તો સૂપ થઈ જતાં કૃપનો અર્થ બદલાઈ જાય છે. આથી સૂચિત થાય છે કે વર્ણો અર્થવાળા હોય છે.^{૧૬} ‘વર્ણો સાર્થક છે’ એ વિધાનમાં પતંજલિ ખીજે હેતુ આપતાં કહે છે કે વૃક્ષઃ ‘ઝાડ’ અને ઋક્ષઃ ‘નક્ષત્ર’ એમને સરખાવી જોઈએ તો તેમાં વ્ વિદ્યમાન હોય તો ‘ઝાડ’ અર્થ થાય છે અને જો વ્ ને રાખવામાં ન આવે તો કેવલ ઋક્ષમાત્રથી પૂર્વેનો ‘વૃક્ષ’ અર્થ આવતો નથી (અનર્થ થઈ જાય છે). તેથી પણ સૂચિત થાય છે કે વર્ણો સાર્થક છે.^{૧૭} આ

૧૪. અથવા હમયતઃ સ્ફોટમાત્રં નિર્દિશ્યતે । રશ્રુતેર્લશ્રુતિર્ભવતીતિ ।

(એજન, પૃ. ૮૦૧)

૧૫. કૃપો રો લઃ । (‘અષ્ટાધ્યાયી’, ૮-૨-૧૮.)

૧૬. વર્ણવ્યંત્યયે ચાર્થાન્તરગમનાન્મન્યામહેડર્થવન્તઃ વર્ણાં હિતિ કૃપઃ સૂપ ચૂપ હિતિ ।

(એજન, ‘હયવરહ’ સૂત્ર ઉપરનું ભાષ્ય, પૃ. ૧૦૧.)

૧૭. વર્ણાનુપલબ્ધૌ ચાનર્થગતેર્મન્યામહેડર્થવન્તો વર્ણાં હિતિ વૃક્ષઃ, ઋક્ષઃ ।

(એજન, પૃ. ૧૦૨.)

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૮ : ૩]

૧૨૭

અંગેની ચર્ચા આગળ વધારતાં પતંજલિ કહે છે કે એક વર્ણના બનેલા ઘાતુ, પ્રાતિપદિક, નિપાત સાર્થક હોય છે, પણ અનેક વર્ણો ધરાવતા વર્ણસમૂહ કે વર્ણસંઘાતમાં સંઘાત જ સાર્થક મનાય છે. સંઘાતની સાર્થકતાને લીધે તેમાં આવેલ અવયવો પણ સાર્થક છે, જો સંઘાતનો અવયવ નિરર્થક છે તો તે અવયવોથી બનેલ સંઘાત પણ નિરર્થક છે. આ માટે ઉદાહરણ આપતાં કહે છે કે 'જો એક અંધ પુરુષ જોઈ શકતો નથી, તો સેંકડો અંધ પણ જોઈ શકતા નથી. આંખવાળો એક માણસ જુએ છે તો આંખવાળાઓનો સંઘાત પણ જોઈ શકે છે. તલનો એક દાણો તેલવાળો છે તો તેમનો (ખારી જેટલું વજન ધરાવતો) સંઘાત પણ તેલવાળો છે.' ૧૮

પતંજલિ એક બાજુ વર્ણસંઘાતની સાર્થકતા ઉપર ભાર મૂકી 'વર્ણો અનર્થક છે' એવો ખીજો પક્ષ પણ બતાવે છે; પણ તેથી અનેક વર્ણોના બનેલા વર્ણસમૂહ કે વર્ણસંઘાતમાં અવયવભૂત વર્ણ બદલાય, વૃદ્ધિ પામે કે વિકૃત થાય, છતાં પણ શબ્દના અર્થમાં કોઈ ફરક પડતો નથી. આ રીતે વર્ણોની સાર્થકતા અને નિરર્થકતા અંગેના વિવેચનમાં તે કહે છે કે ગુરુ પાસે ભણતા અનેક વિદ્યાર્થીઓમાં ફેટલાક સફળ થાય છે, તો ફેટલાક નિષ્ફળ નીવડે છે.

વર્ણસમૂહ કે સંઘાત જ અર્થવાન છે, તેમાં આવેલ અવયવો નહીં એ પ્રકારના પતંજલિના વિધાનનો નવ્ય વૈયાકરણો, ભટ્ટોજી, કૌંડલદે, નાગેશ આદિએ સ્ફોટ સાધે સંબંધ બાંધ્યો છે, અને સ્ફોટ નિરવયવ, અખંડ, અક્રમ છે એવો સિદ્ધાન્ત તારવ્યો છે. વળી નવ્યોએ સ્ફોટાત્મક શબ્દમાં આવતા જુદા ધ્વનિઓ કે વર્ણોની માલા સાથે, સંરચનાની દૃષ્ટિએ સ્ફોટને કોઈ સંબંધ નથી એમ સિદ્ધ કર્યું છે.

ધ્વનિગત સામ્યને લીધે અર્થમાં સામ્ય અને ધ્વનિગત વૈષમ્ય ને લીધે અર્થમાં વૈષમ્ય થાય છે એ વિષે પણ ચર્ચા કરતાં પતંજલિ વૃક્ષઃ અને વૃક્ષૌતું દૃષ્ટાન્ત આપે છે. અહીં વૃક્ષઃ (વૃક્ષ + સુ પ્રથમા વિભક્તિ, એવં) અને વૃક્ષૌ (વૃક્ષ + ઔ પ્રવિં, દ્વિવચન)માં વૃક્ષ-એ મૂળશબ્દ કે પ્રકૃત્યંશમાં

૧૮. તદ્વથા । एकोऽन्वो दर्शनेऽसमर्थः तत्समुदायश्च शतमप्यसमर्थम् ।...

एकश्चक्षुष्मान् दर्शने समर्थस्तत्समुदायश्च शतमपि समर्थम् । एकश्च त्रिलस्तैलदाने समर्थस्तत्समुदायश्च स्त्रार्यपि समर्थः ।

— 'મહાભાષ્ય', હયવરદ સૂત્ર ઉપરનું ભાષ્ય, પૃ. ૧૦૩.

ધ્વનિઓ સરખા છે, તેથી ફલ, મૂલ, પાંદડાં, થડ વગેરેનો અર્થ જળવાઈ રહે છે, જ્યારે વિલક્ષિતપ્રત્યયો સુ અને ઔ ના ધ્વનિમાં વૈષમ્ય (ફરક) પડવાથી સંખ્યાગત અર્થમાં એટલે કે એકવચન અને દ્વિવચનનો ફરક પડે છે. ૧૯ આ ચર્ચામાં વ્યાકરણના મર્મજ્ઞ વિદ્વાન સદાશિવ જોષી, પ્રકૃત્યંશમાં વર્ણોનું વૈષમ્ય અને પ્રત્યયાંશમાં વર્ણોનું એકચ ધરાવતું પચ્ચત્તિ (તે રાંધે છે) અને પઠત્તિ (તે વાંચે છે) ના યુગ્મનું દષ્ટાન્ત આપે છે. ૨૦ અહીં પચ્ચ+મ્+ત્તિ તથા પઠ્+મ્+ત્તિમાં પચ્ચ અને પઠ્ પ્રકૃત્યંશમાં ચ્ચ અને ઠ્ ધ્વનિઓના વૈષમ્યને કારણે અર્થ બદલાય છે, ત્યારે વિકરણપ્રત્યય (અ) અને ત્તિ પ્રત્યયનો કર્તૃત્વ અર્થ એક જ રહે છે. આ રીતે ધ્વનિઓમાં - પછી તે પ્રકૃતિના હોય કે પ્રત્યયના હોય - તે અર્થ આપવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

વર્ણસંઘાતની અવિભાજ્યતા : આ રીતે વર્ણસંઘાત યોગ્ય અર્થ ધરાવે છે, તે સંઘાત નાનકડા અર્થપૂર્ણ એકમ, જેવા કે પ્રકૃત્યંશ અને પ્રત્યયાંશમાં વિલક્ષિત થઈ શકે છે એ વિચાર કરીને આખરે વર્ણસંઘાતની અવિભાજ્યતાનો સિદ્ધાન્ત પતંજલિએ સ્થાપિત કર્યો છે, જે પછીથી સ્કૌટની અવિભાજ્યતાના સિદ્ધાન્તમાં પરિણમ્યો જણાય છે.

વર્ણસંઘાતમાં આવેલા અવયવો સાથે સંયુક્ત થયા વગર જ પદ કે વર્ણસમૂહ અર્થનો વાહક હોય છે એમ પતંજલિ માને છે. પછીના વૈયાકરણોએ આ ઉપરથી જ સ્કૌટ નિરવયવ, અખંડ, અર્થવાહક એકમ છે એવો વિચાર તારવ્યો છે.

નવ્યવૈયાકરણો માને છે કે જે શબ્દથી અર્થનું ગ્રહણ થાય છે તે અર્થ એક એક વ્યક્તિગત વર્ણથી સમજાતો નથી; જો એમ થાય તો

૧૯. અર્થવત્તા નોપપચ્ચતે વૃક્ષશબ્દસ્ય । કિં કારણમ્ । કેવલેન અવચનાત્ । ન કેવલેન વૃક્ષશબ્દેનાર્થો ગમ્યતે । કેન તર્હિ । સપ્રત્યયકેન । ... સિદ્ધમેતત્ । કથમ્ । ... इह वृक्ष इत्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते । वृक्षशब्दोऽकारान्तः सकारश्च प्रत्ययः । अर्थाऽपि कश्चिद् गम्यते मूल-स्कन्ध-फल-पलाशवानेकत्वं च । वृक्षावित्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी... एकत्वं हीयते. द्वित्वमुपजायते, मूलस्कन्धफलपलाशवानन्वयी । (કીલહોર્ન-સંપાદિત વ્યાકરણમહાભાષ્ય, અર્થવદધાતુરપ્રત્યયઃ પ્રાતિપદિકમ્ પા. ૧-૨-૫ ઉપરનું મહાભાષ્ય, ગ્રંથ ૧, પૃ. ૨૧૭.)

૨૦. 'ધ સ્કૌટનિર્ણય ઓવ કૌણ્ડભટ્ટ', પૃ. ૬.

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૮ : ૩]

૧૨૯

સંઘાતમાં આવેલ બાકીના વર્ણો નિરર્થક થઈ જાય. તે બીજી બાજુ સંઘાતમાં આવેલ વર્ણોના સાહચર્યથી કે સાહચર્યરૂપ સંઘાતથી પણ અર્થ આવી શકે તેમ નથી, કારણ કે જે વર્ણો ઉચ્ચરિત થઈને નાશ પામ્યા હોય, તેમની સાથે વિદ્યમાન વર્ણોનું સાહચર્ય શક્ય નથી. આથી સ્ફોટવાદીઓ કહે છે કે સ્ફોટરૂપ શબ્દમાં વર્ણોનો ક્રમ અશક્ય છે. ધ્વનિઓના ક્રમને લીધે શબ્દનું એકરૂપ પ્રત્યક્ષત્વ થઈ શકતું નથી, તેથી સ્ફોટવાદીઓ એક ક્રમરહિત સ્ફોટને જ અર્થવાહક શબ્દ તરીકે માને છે.

પર: સન્નિકર્ષ: સંહિતા^{૨૧} સૂત્ર ના ભાષ્યમાં પતંજલિ જણાવે છે તેમ ઉચ્ચારણના અવયવો એકી સાથે વર્ણ ઉત્પન્ન કરી શકતા, નથી; વળી વર્ણોના ક્ષણિક સ્થાયિત્વને લીધે તેમનું સાહચર્ય શક્ય નથી, તેથી તેઓ એક ઉકેલ સૂચવે છે કે 'વર્ણોની એકસૂત્રતા આપણી મનોભૂમિકાએ થતી હોય છે. આ ભૂમિકાએ રહેલ શબ્દમાં વર્ણોનો એક માનસિક ક્રમ હોય છે.' આ વિધાનને પ્રુષ્ટ કરતાં પતંજલિ કહે છે કે 'ધીર વિદ્વાન પુરુષે કંઠતાલુ' આદિના અભિધાતથી જન્ય શબ્દોને બુદ્ધિમાં રાખીને અને શબ્દ દ્વારા વાચ્ય અર્થને બુદ્ધિમાં જ જોઈને ત્યાં જ શબ્દોનું પૌર્વાપર્ય કરવું જોઈએ.^{૨૨} આનો સંક્ષિપ્ત આશય એ છે કે શબ્દોનું પૌર્વાપર્ય બુદ્ધિમાં ગોઠવાયેલું હોય છે. આથી એ પણ ફલિત થાય છે કે એક જ ક્ષણમાં શબ્દના બધા વર્ણો ઉચ્ચરિત થઈ શકતા ન હોવાથી તેમનો સ્થૂલ ક્રમ ભલે યોગ્ય ન શકાય, પરંતુ માનસિક, વૈચારિક કે બુદ્ધિગત સાહચર્ય કે પૌર્વાપર્ય વક્તા અને શ્રોતાના મનમાં વિદ્યમાન હોય છે; પણ બાહ્યદષ્ટિએ સંઘાત ક્રમરહિત, નિરવયવ, અવિભાજ્ય છે એવો વ્યવહાર થાય છે. સંઘાતને લગતો જ આ ક્રમરહિત (અક્રમ:), નિરવયવ (અનવયવ:) અને અવિભાજ્ય (અસંપન્ન:) એવો વ્યવહાર, પછીથી સ્ફોટની ઉપર કરવામાં આવ્યો.

પતંજલિએ કરેલ અત્યાર સુધીની સ્ફોટ અંગેની અને તેને આનુષંગિક સંઘાતની ચર્ચાથી એમનાં ત્રણ મતોએ અહીં રજૂ કરી શકાય :- (૧) સંરચનાની દષ્ટિએ સંઘાત વર્ણોમાં વિભક્ત હોય છે. (૨) આપણા મનમાં

૨૧. પા. ૧-૪-૧૦૯.

૨૨. બુદ્ધો કૃત્વા સર્વાશ્રિષ્ઠા: કર્તા ધીરસ્તત્વજ્ઞોતિ: ।

શબ્દેનાર્થાન્ વાચ્યાન્ દૃષ્ટ્વા બુદ્ધો કુર્યાત્ પૌર્વાપર્યમ્ ॥

એફ. કીલ્ડોર્ન, 'ધ વ્યાકરણ મહાભાષ્ય ઓવ પતંજલિ', વો. ૧, 'પર: સન્નિકર્ષ: સંહિતા' (૧-૪-૧૦૯) ઉપરનું ભાષ્ય, પૃ. ૩૫૬.

અનિઓનો ક્રમ વિદ્યમાન હોય છે; અને તે ક્રમ જ સંઘાતનું નિર્માણ કરે છે. (૩) સંઘાતની અર્થવાહકતા દરેક વર્ણને કે ધ્વનિને વ્યક્તિગત રીતે સોંપી શકાય તેમ નથી.

આ જ સંદર્ભમાં એસ. ડી. જોષીએ જે મંતવ્ય દર્શાવ્યું છે તેનો સારાંશ એ છે કે પતંજલિના સમય પછી નવ્ય વૈયાકરણોમાં વિકાસ પામેલ સ્ફોટની અવિભાજ્યતા (અખંડતા)નો વિચાર અને સંઘાતની અવિભાજ્યતાનો વિચાર તદ્દન જુદા છે. પતંજલિ પ્રમાણે સંઘાતમાં યોગ્ય અર્થ સમાયેલો હોય છે, તથા તે સંઘાત પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયના સ્વરૂપમાં નાના ભાષાગત અર્થને લગતા એકમોમાં વિભક્ત કરી શકાય છે. આ એકમોને પણ આખરી વિભાજક એકમોમાં - ભાષાગત આખરી વિભાજક એવા અવયવોમાં - વિભક્ત કરી શકાય છે. વર્ણો યોગ્ય અર્થથી યુક્ત હોવા જ જોઈએ તે આવશ્યક નથી. (આમ) સંઘાતની અર્થવાહકતા તથા વર્ણોના અર્થરાહિત્યનો સ્વભાવ દર્શાવતી વેળાએ પતંજલિએ સ્ફોટના સિદ્ધાન્ત ઉપર આધાર રાખ્યો નથી. ૨૩

શબ્દ, ધ્વનિ, સ્ફોટ : જોનાથી વાણીનો અભ્યાસ થઈ શકે છે તે ત્રણ વલણો કે અભિગમોમાં પતંજલિની દૃષ્ટિએ ફરક માલૂમ પડે છે. (૧) અર્થસમ્પ્રત્યાયકઃ શબ્દઃ (અર્થની પ્રતીતિ કરાવનાર શબ્દ) એમ કહેવાથી અર્થ-ગર્ભિત શબ્દનો ખ્યાલ આવે છે. આમાં રૂપરચનાનો સંબંધ હોય છે. (૨) ધ્વનિ કહેવાથી ‘ઉચ્ચરિત અવાજ’નો ખ્યાલ આવે છે. આ ઉચ્ચરિત અવાજ (ધ્વનિ) શ્રોતાના માનસ ઉપર સ્ફોટનો પ્રભાવ ઉપજાવે છે. (૩) ‘સ્ફોટ’ કહેવાથી બુદ્ધિથી ગૃહીત થતા ધ્વનિઓના શ્રવણગ્રાહ્ય પ્રભાવનો ખ્યાલ આવે છે.

પતંજલિ શબ્દનાં બે સ્વરૂપ ધ્વનિ અને સ્ફોટની વચ્ચે પારિભાષિક ભેદ બતાવવામાં સાતત્ય જાળવતા દેખાય છે. ધ્વનિ ભાષાના અવાજને દર્શાવવા માટે વપરાય છે. ઉચ્ચારણની તમામ વૈયક્તિક વિશેષતાઓ અને ઉચ્ચારણના પ્રકારમાં રહેલ વૈવિધ્ય સાથે ધ્વનિઓ સંબંધ ધરાવે છે. ધ્વનિ સ્ફોટને દર્શાવે છે. ઉચ્ચારણની ઝડપમાં રહેલ ફેરફારની સ્ફોટ ઉપર કોઈ અસર પડતી નથી, છતાં સ્ફોટને દર્શાવતા ધ્વનિઓમાં રહેલા તફાવતને કારણે ધ્વનિ અને સ્ફોટ વચ્ચે સંબંધ હોય તેમ જણાય છે.

એસ. ડી. જોષી માને છે કે પતંજલિએ ‘શબ્દ’નો ઉપયોગ કર્યો છે તે એક રીતે ધ્વનિ કે સ્ફોટ માટે છે, તો બીજી રીત અર્થવાહક સંઘાત

૨૩. ‘ધ સ્ફોટનિર્ણય ઓવ કૌંડલક’, પૃ. ૧૮

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૮ : ૩]

૧૩૧

માટે છે. જો કે ધ્વનિ, સ્ફોટ અને સંઘાત એ ત્રણેય માટે 'શબ્દ'નો સમાન રીતે પ્રયોગ થાય છે પણ તેથી એ ત્રણેય એકબીજાના પર્યાય છે તેમ સમજવાનું નથી. પતંજલિનો સ્ફોટ અર્થસંપ્રત્યાયક શબ્દ કરતાં ધ્વનિ સાથે વધુ સંબંધ ધરાવે છે. અર્થયુક્ત સંઘાત અને સ્ફોટ વચ્ચે કોઈ સમવાય સંબંધ નથી. અર્થયુક્ત એકમ શ્રોતાના શ્રોતથી ગૃહીત થતાં તેને જો સ્ફોટ તરીકે દર્શાવવામાં આવે છે તેમાં કારણ સ્ફોટની અર્થપૂર્ણતા નહીં, પણ તેની શ્રવણપ્રત્યક્ષતા તથા ઉચ્ચરિત ધ્વનિઓ દ્વારા થતી અભિવ્યક્તિ છે. ૨૪

૩. ભર્તૃહરિ

પતંજલિએ સ્ફોટ, ધ્વનિ, અને તેના જ સંદર્ભમાં વર્ણસંઘાતની અર્થવત્તા કે નિરર્થકતા, સંઘાતની અવિભાજ્યતા, અક્રમિકતા અને અખંડતા દર્શાવ્યાં છે, તે તેમના પછીના વैयाકરણોના, સ્ફોટની કલ્પનામાં સ્ફોટ અવિભાજ્ય છે, અક્રમ છે, અખંડ છે એ વિચારોની કેવી રીતે આધારભૂમિ બની તેનો વિચાર આપણે કર્યો. હવે આપણે ભર્તૃહરિએ કેસલ સ્ફોટ અંગેનો વિચાર જોઈશું. ભર્તૃહરિનો 'વાક્યપદીય' ગ્રંથ વ્યાકરણશાસ્ત્રને દાર્શનિક ભૂમિકાએ સ્થાપિત કરનાર એક પ્રૌઢ ગંભીર ગ્રંથ છે. અર્થવિજ્ઞાન માટેનો પણ આ ગ્રંથ અનેક આચાર્યોની પ્રેરણાભૂતિ રહ્યો છે.

જયદેવ શુક્લ ભર્તૃહરિ વિષે લખે છે તેમ 'ભારતીય વैयाકરણપરંપરા' અને દર્શનપરંપરાના ઇતિહાસમાં મહાવैयाકરણ ભર્તૃહરિનું સ્થાન અત્યંત મહત્ત્વનું છે. વૈદિક કે અવૈદિક દર્શનપરંપરામાં કે વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં એવો કોઈ મહત્ત્વનો લેખક નથી જેણે ભર્તૃહરિના અભિપ્રાયોનો તેમના ખંડન માટે કે સ્વાભિપ્રાયના મંડન માટે સીધો કે આડકતરો ઉલ્લેખ કર્યો ન હોય. ૨૫ 'વાક્યપદીય' ગ્રંથમાં આવેલી કારિકાઓ અનુષ્ટુપ છંદમાં છે. આમ તો તેમની ભાષા સરલ છે, પછીના વિદ્વાનોની 'અવચ્છેદકાવચ્છિન્ન' વાળી પદ્ધતિથી રહિત છે. લાંબા લાંબા પૂર્વપક્ષ કે ઉત્તરપક્ષોની હારમાળા નથી. એમને જો કહેવાનું હોય છે તે સીધા શબ્દોમાં કહે છે; પણ તેને લીધે ક્વચિત્ જટિલતા આવી ગઈ છે.

કે. એ. સુબ્રહ્મણ્ય આચર લખે છે તે પ્રમાણે 'સ્ફોટ વિષેની વિચારણામાં ભર્તૃહરિએ કોઈ પૂર્વપક્ષો રજૂ કર્યા નથી કે જોથી તેમને સિદ્ધાન્તપક્ષનું.

૨૪. એજન, પૃ. ૧૯, ૨૦.

૨૫. જયદેવ શુક્લ, 'પાણિનીય વ્યાકરણશાસ્ત્રપરંપરાનો ઇતિહાસ', પૃ. ૩૮૬.

સ્થાપન કરવું પડે. ભર્તૃહરિએ તો સ્ફોટ વિષે જે કહેવાનું છે તે સીધાં વિધાનો દ્વારા જ રજૂ કર્યું છે, શાસ્ત્રાર્થની પદ્ધતિમાં નહીં. ૨૬ સદાશિવ જોધી પણ લખે છે કે ભર્તૃહરિ સ્ફોટ અને ધ્વનિ અંગેના નિરૂપણમાં કેષિત (કેટલાક વિદ્વાનો), અપરે (ખીન્ન વિદ્વાનો)નો નિર્દેશ કરે છે. ૨૭ આ પરિસ્થિતિ હોવાથી સ્ફોટ વિષે તેમનો પોતાનો કયો મત છે તે સમજવું મુશ્કેલ છે. છતાં પૂર્વાપર સંદર્ભ અને ટીકાકારોની મદદથી તે ગ્રાહ્ય બની શકે તેમ છે.

ભર્તૃહરિએ ‘વાક્યપદીય’માં ‘સ્ફોટ’ શબ્દનો નવ વાર પ્રયોગ કર્યો છે, અને તે પણ ‘વાક્યપદીય’ના પ્રથમ ‘બ્રહ્મકાંડ’માં. વળી પતંજલિની માફક ભર્તૃહરિએ ‘સ્ફોટ’ શબ્દનો પ્રયોગ તેના ધ્વનિ સાથેના સંબંધના સંદર્ભમાં કર્યો છે. ૨૮

શબ્દતત્ત્વ : પતંજલિના સ્ફોટ અંગેના વિચારોમાં ભાષાના પ્રાણુભૂત ‘શબ્દ’ની આપણે ચર્ચા કરી, તેમ ભર્તૃહરિના મતમાં પણ સૌ પ્રથમ ‘શબ્દતત્ત્વ’ જોવું આવશ્યક છે. ભર્તૃહરિ શબ્દનો મહિમા બતાવવા પ્રથમ કારિકાથી જ શબ્દના દાર્શનિક અને અર્થબોધક સ્વરૂપનો નિર્દેશ કરતાં કહે છે : ‘અનાદિ અને અવિનાશી એવું આ નિત્ય શબ્દતત્ત્વ અક્ષરબ્રહ્મ છે. તે અર્થરૂપે વિવર્ત પામે છે, જેનાથી આ જગતનો વ્યવહાર પ્રવૃત્ત થયો છે.’ ૨૯ આ ઉપરથી આપણે એમ કહી શકીશું કે આ શબ્દતત્ત્વને આદિ કે અન્ત નથી. આ તત્ત્વમાંથી શબ્દ-પ્રપંચ (વિસ્તાર) અને અર્થપ્રપંચ થયો છે.

શબ્દતત્ત્વ એ પરમતત્ત્વ છે; તેનાં બે સ્વરૂપો છે : વાચ્ય અને વાચક. અંતે તો આ બે ભિન્ન સ્વરૂપો એક જ છે. આ દૃશ્યમાન જગતિક સત્તા શબ્દબ્રહ્મના વિવર્તરૂપે છે. આ વિષે પોતાનું મતવ્ય રજૂ કરતાં ભર્તૃહરિ કહે છે, ‘તે શબ્દતત્ત્વ એક જ માનવામાં આવેલું છે, પરંતુ શક્તિઓના આશ્રયને લીધે ભિન્ન માલૂમ પડે છે. વસ્તુતઃ તે શબ્દતત્ત્વ જુદું ન હોવાં

૨૬. કે. એ. આચર, ‘ભર્તૃહરિ’ (Bhartṛhari), પૃ. ૧૮૦.

૨૭. ‘ધ સ્ફોટનિર્ણય ઓવ કૌણ્ડભટ્ટ’, પૃ. ૨૦.

૨૮. એજન, પૃ. ૨૯.

૨૯. અનાદિનિધનં બ્રહ્મ શબ્દતત્ત્વં ચક્ષુરમ્ ।

વિવર્તેતેડર્થભાવેન પ્રક્રિયા જગતો યતઃ ॥

‘વાક્યપદીય’, પ્રથમ કાંડ, કા. ૧.

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૮ : ૩]

૧૩૩

જતાં (અપૃથક્), તેની શક્તિઓના બેદના આધારે ભિન્નભિન્ન માલૂમ પડે છે. ૩૦

ભર્તૃહરિ કહે છે તેમ વૈયાકરણો એ પ્રકારના શબ્દો માને છે. ૩૧
'વાચક (ઉપાદાન) શબ્દોમાં એ પ્રકાર છે : (૧) સ્ફોટરૂપ અને (૨) ધ્વનિરૂપ. આ બંનેમાં એક તો શબ્દ જ સ્ફોટ છે તે શબ્દોનું નિમિત્ત બને છે અને બીજો ધ્વનિરૂપ શબ્દ અર્થના બોધ માટે પ્રયુક્ત થાય છે.' ભર્તૃહરિના આ મંતવ્ય ઉપર તેમના ટીકાકાર હરિવૃષભે કરેલ વિવેચનના કેટલાક અંશને જણાવતાં ડૉ. કપિલદેવ દ્વિવેદી લખે છે કે 'ભર્તૃહરિના ટીકાકાર હરિવૃષભ કહે છે કે વાચક શબ્દને જ "ઉપાદાન" કહેવામાં આવે છે, અને તે દ્વારા જ અર્થનું ઉપાદાન એટલે કે ગ્રહણ થાય છે. પ્રત્યેક વાચક શબ્દમાં (બીજા) એ શબ્દોની સત્તા રહે છે. પતાંજલિ પ્રમાણે તે 'સ્ફોટ' અને 'ધ્વનિ' કહેવાય છે. આમાંથી એક (એટલે કે ધ્વનિ) પ્રકાશક (= અભિવ્યંજક) છે, કારણ કે ધ્વનિના દ્વારા પદ યા વાક્યના શ્રવણથી ગ્રાહ્ય અર્થનું પ્રતિપાદન થાય છે. સ્ફોટ ધ્વનિ દ્વારા પ્રકાશ્ય છે. ધ્વનિ સાંભળવામાં આવતાં સ્ફોટની અભિવ્યક્તિ થાય છે અને સ્ફોટથી અર્થનું જ્ઞાન થાય છે.' ૩૨

આ જ બાબતને બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો વૈયાકરણોએ શબ્દનાં એ સ્વરૂપની કલ્પના કરી છે : બાહ્ય અને આભ્યંતર. તેમાં શબ્દનું બાહ્ય રૂપ વર્ણો કે ધ્વનિ છે અને આભ્યંતર રૂપ સ્ફોટ છે. વૈયાકરણોનાં મતે સ્ફોટ વ્યંજ્ય છે, કારણ કે શબ્દની અંદર છુપાયેલો હોય છે અને ધ્વનિઓ દ્વારા પ્રકાશિત થાય છે.

પ્રસ્તુત ચર્ચામાં એ પણ ખ્યાલ રાખવો આવશ્યક છે કે વ્યાકરણ-શાસ્ત્રમાં એક અન્ય દૃષ્ટિએ વર્ણાત્મક અને ધ્વન્યાત્મક એમ બે પ્રકારના શબ્દો માનેલા છે. તેમાં વર્ણાત્મક શબ્દ અનિત્ય છે અને ધ્વન્યાત્મક નિત્ય છે. પૂર્વધ્વનિનું ઉચ્ચારણ કરી તેની પછીના ધ્વનિનું ઉચ્ચારણ કરવામાં આવતાં વર્ણાત્મક શબ્દ નષ્ટ થાય છે; પરંતુ ધ્વન્યાત્મક શબ્દ નિત્ય રહે છે. આ જ નિત્ય શબ્દથી સ્ફોટની અભિવ્યક્તિ થાય છે.

૩૦. एकमेव यदाम्नातं भिन्नं शक्तिव्यपाश्रयात् ।
अपृथक्त्वेऽपि शक्तिभ्यः पृथक्त्वेनेव वर्तते ।

એજન, કા. ૧-૨.

૩૧. द्वावुपादानशब्देषु शब्दौ शब्दविद्वो विद्वः ।
एको निमित्तं शब्दानामपरोऽर्थं प्रयुज्यते ॥

એજન, કા. ૪૪.

૩૨. कपिलदेव द्विवेदी आचार्य, 'अर्थविज्ञान और व्याकरणदर्शन', पृ. २२७.

[ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૬]

‘ઘ્રાણુપાદાનશબ્દેષુ’ કારિકા દ્વારા ભર્તૃહરિએ શબ્દનાં જે સ્વરૂપ બતાવ્યાં છે તેમાંથી એક તો ઉચ્ચારણનો વિષય થતાં ધ્વનિઓને જુદા પાડવાનું કામ કરે છે; દા. ત. ઘટઃ અને પટઃમાં ઘટગત ધ્વનિ પટગત ધ્વનિથી જુદો છે એમ ‘ઘ’ અને ‘પ’ ધ્વનિથી સમજાય છે, ન્યારે ખીજો શબ્દ અર્થ આપવાનું કામ કરે છે.

આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે ભાષાગત ઉચ્ચારણ (૧) વિભેદક કે વિભાજક ધ્વનિઓ તથા (૨) અર્થ એ બંને ઉપરે આધારિત છે. જેમ પતંજલિએ શબ્દના સ્વરૂપ અંગેના વિવેચનમાં શબ્દને કાનથી ઉપલબ્ધ થનાર બતાવ્યો હતો, તેમ ભર્તૃહરિએ પણ શ્રોતાના કાન સુધી પહોંચતા વર્ણોના શ્રવણપ્રત્યક્ષત્વના મુદ્દાને ધ્યાનમાં રાખી, ભાષાના વિભાજક યા વિભેદક કાર્યને દર્શાવવા માટે સ્ફોટને સુરક્ષિત રાખ્યો છે. આપણે આગળ જોઈશું તે પ્રમાણે તાલુઆદિના અભિધાતથી થતા સંયોગ અને વિભાગથી જન્ય ઉચ્ચારણથી શ્રોતાના કર્ણવિવરમાં જતો શબ્દ કે વર્ણ સ્ફોટ છે. ૩૩ આથી ભર્તૃહરિના મત પ્રમાણે પણ એ સિદ્ધ થાય છે કે સ્ફોટ શબ્દના ધ્વનિઓ સાથે જ સંબંધ ધરાવે છે, અર્થ સાથે નહીં. પણ પછીના નવ્ય વૈયાકરણોએ સ્ફુટતિ અર્થઃ અસ્માદિતિ કહીને સ્ફોટને અર્થની બાબતમાં સંડોવ્યો છે.

સ્ફોટના સ્વરૂપ વિશે વિવિધ મતો : વાચક શબ્દોમાં બે પ્રકારના શબ્દોને ઘ્રાણુપાદાન કારિકા દ્વારા દર્શાવી ભર્તૃહરિ પ્રથમ કાંડમાં જ કહે છે કે ‘જેમ તેજની બે શક્તિઓ ગ્રાહ્યત્વ (પ્રકાશ્યત્વ) અને ગ્રાહકત્વ (પ્રકાશકત્વ) નામે જાણીતી છે તેવી રીતે શબ્દોમાં પણ બે જુદી જુદી શક્તિઓ રહેલી છે.’ ૩૪ આ કારિકા પ્રમાણે જોતાં ઉચ્ચારણ કરનાર વક્તાની બુદ્ધિ પ્રથમ તો શબ્દમાં પ્રવૃત્ત થાય છે; ત્યારબાદ તેના અર્થ અહણ કરનારને અર્થબુદ્ધિનો વ્યવસાય થાય છે. શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય બન્યા વિના કેવલ અસ્તિત્વમાત્રથી શબ્દો વડે અર્થનો પ્રકાશ થતો નથી. આ કારિકામાં ‘ગ્રાહ્યત્વ’ દલ વર્ણો કે ધ્વનિઓથી જોય એવા શબ્દસ્વરૂપનો - સ્ફોટનો સંકેત કરે છે, અને ‘ગ્રાહકત્વ’ (ગ્રાહયતિ અર્થમ્) દલ શબ્દના અર્થનું વહન કરાવનાર

૩૩. યઃ સંયોગવિભાગાભ્યાં કરણૈરુપજન્યતે । વાક્યપદીય, ૧-૧૦૨.

૩૪. ગ્રાહ્યત્વ ગ્રાહકત્વ ચ દ્વે શક્તી તેજસો યથા ।

તથૈવ સર્વશબ્દાનામેતે પૃથગવસ્થિતે । વાક્યપદીય, ૧-૫૫

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૮ : ૩]

૧૩૧

સ્વરૂપો - ધ્વનિનો સકેત કરે છે. અહીં સ્ફોટને શબ્દની શક્તિરૂપ - ગ્રાહ્ય-શક્તિરૂપ ગણ્યો છે; ન્યારે પછીના વૈયાકરણોએ શબ્દના અંગભૂત કે શક્તિરૂપ સ્ફોટને સ્વયંપ્રકાશ બતાવ્યો છે; અર્થાત્ ભર્તૃહરિના સમયમાં શબ્દ અને સ્ફોટ બે જુદાં તત્ત્વો હતાં, શબ્દ સ્વયંપ્રકાશ હતો, પણ પછીથી સ્ફોટને પરમતત્ત્વ ગણાવવાની ઇચ્છાથી નવ્ય વૈયાકરણોએ સ્ફોટને 'સ્વયંપ્રકાશ' પદ આપ્યું.

ભર્તૃહરિએ સ્ફોટના સ્વભાવ કે સ્વરૂપ અંગે ત્રણ જુદા જુદા મતો દર્શાવ્યા છે; વળી આ મતો પણ ધ્વનિ સાથે સંયોજિત રૂપમાં દર્શાવેલા છે. એમાં કેટલાક લોકો પ્રમાણે 'કંઠ, તાલુ વગેરેમાં વાયુના અભિધાતથી જે પ્રથમ પ્રાપ્ત થાય છે તે સ્ફોટ છે, ન્યારે સ્ફોટથી સિદ્ધ થનાર અને પછીની ક્ષણોમાં આવનાર કે પછીની ક્ષણો સાથે સંબંધ ધરાવનાર ધ્વનિઓ શબ્દજ શબ્દ છે, એટલે કે ધ્વનિઓથી ઉત્પન્ન થનાર ધ્વનિઓ છે. અર્થાત્ સ્ફોટની પાછળ અનુગમન કરનાર ધ્વનિઓ પ્રથમ સ્ફોટની બેવડાતી સાંકળ જ છે.' ૩૫ આ કારિકામાં જે વિદ્વાનો સ્ફોટને અનિત્ય કે ક્ષણિક માને છે તેમનો મત અભિવ્યક્ત થયો છે. સંભવતઃ આ મત તાર્કિકોનો છે. સૂર્યનારાયણ શુક્લ કહે છે કે વૈયાકરણો જેને પ્રાકૃત ધ્વનિ કહે છે, તાર્કિકો તેને જ વાયક શબ્દ - સ્ફોટ માને છે; અને વૈયાકરણો જેને વૈકૃત ધ્વનિ કહે છે, તાર્કિકો તેને ધ્વનિ (પ્રાકૃતધ્વનિ) કહે છે. ૩૬

તાર્કિકોનો મત બતાવતી આ કારિકાનો આશય એ છે કે આરંભના સ્ફોટરૂપ ધ્વનિમાંથી વીચિતરંગન્યાયથી, એટલે કે એક મોજામાંથી બીજું, બીજામાંથી ત્રીજું એ રીતે સ્ફોટરૂપ ધ્વનિમાંથી પ્રાકૃત ધ્વનિઓની શૃંખલા શ્રોતાના કાન સુધી પહોંચે છે. આમાં સ્ફોટરૂપ ધ્વનિ પ્રથમ ક્ષણ સાથે સંબંધ હોય છે, અને શબ્દજ શબ્દ કે ધ્વનિથી ઉત્પન્ન થનાર ધ્વનિઓ તે પછીની ક્ષણો સાથે સંબંધ હોય છે.

એક અન્ય મત પ્રમાણે સ્ફોટ અને ધ્વનિ સાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે. જેવી રીતે પ્રભા (=પ્રકાશ) સાથે પ્રગટેલા દીવાને દૂરથી જોવામાં આવે તો કેવલ પ્રકાશ જ દેખાય છે, દીવો નહીં, તેવી રીતે ધ્વનિની સાથે વ્યક્ત

૩૫. યઃ સંયોગવિભાગભ્યાં કરણેકવજન્યતે ।

સઃ સ્ફોટઃ શબ્દજાઃ શબ્દા ધ્વનયોઽન્યૈરુદાહતાઃ ॥ વાક્યપદીય, ૧-૧૦૨

૩૬. સૂર્યનારાયણ શુક્લ, 'વાક્યપદીય', અભિકાશ, ૫, ૧૧૩.

થયેલ સ્ફોટ અનુભવનો વિષય થતો જ નથી, ધ્વનિ જ અનુભવનો વિષય બને છે. આ સ્ફોટ અને ધ્વનિનો ભેદ ઘટ્ટ, કાંસાની થાળી આદિના અવાજમાં સ્પષ્ટ રૂપે દેખાય છે. ૩૭ સંભવતઃ આ મત પણ તાર્કિકોનો જ છે. અહીં એ પણ બતાવ્યું છે કે જેમ ઘટ્ટના પ્રાથમિક ધ્વનિ તથા તેના અનુરણન (= રણકાર)માં ભેદ છે, એવી રીતે સ્ફોટ અને ધ્વનિમાં ભેદ છે. ભર્તૃહરિએ દર્શાવેલા આ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે સ્ફોટ અને ધ્વનિના પ્રત્યક્ષત્વમાં બિલકુલ વિલંબ થતો નથી. આમ છતાં શબ્દની બે બાજુઓ સ્ફોટ અને ધ્વનિ (= નાદ)ને એકબીજાથી જુદી રાખવામાં આવે છે. આ રીતે ઉપરના બે મતોમાં સ્ફોટને નિત્યને બદલે અનિત્ય દર્શાવ્યો છે.

સ્ફોટ અંગેના ત્રીજો મત જાતિસ્ફોટવાદીઓનો છે. તેઓ માને છે કે ‘અનેક વ્યક્તિઓ દ્વારા અભિવ્યંજ્ય એવી જાતિ જ સ્ફોટ છે, અને જાતિની વ્યંજક એવી વ્યક્તિઓ એટલે કે વર્ણો ધ્વનિરૂપે કલ્પાયેલા છે.’ ૩૮ આ કારિકા પ્રમાણે જોતાં ધ્વનિઓ વ્યક્તિઓ છે, અને સ્ફોટ જાતિરૂપ છે. જેમ જાતિ વ્યક્તિથી પ્રકાશિત થાય છે, તેવી રીતે સ્ફોટરૂપ જાતિ, ધ્વનિરૂપી વ્યક્તિથી પ્રકાશિત થાય છે. અર્ક્ઃ, અશ્વઃ, અર્થઃમાં રહેલ સમાન અકારજાતિરૂપ સ્ફોટ છે, અને જ્યારે જ ના ઉચ્ચારણ માટેનો ધ્વનિ થાય, ત્યારે જ માં રહેલ અત્ત્વજાતિરૂપ સ્ફોટ પ્રકાશિત થાય છે (કે જમાં રહેલ અત્ત્વજાતિનો સ્ફોટ થાય છે).

સ્ફોટસિદ્ધાન્ત અંગેના ઉપર્યુક્ત ત્રણ મતોમાં પ્રથમ બે મત તો સ્ફોટને જ અનિત્ય માને છે તે વિદ્વાનોના, સંભવતઃ તાર્કિકોના છે, જ્યારે આ અનેકવ્યત્કયમિં કારિકામાં વ્યક્ત થયેલ મત વૈયાકરણોનો કે ભર્તૃહરિનો જણાય છે. જો કે અહીં ‘કૈશ્ચિત્’ પદ આવવાથી સંદેહ તો બીજો રહે જ છે, છતાં સામાન્યતઃ પ્રાચીન સંસ્કૃત લેખકો તૃતીય પુરુષના નિર્દેશથી જેમ મોતાંની રચનાનો નિર્દેશ કરે છે, તેમ અહીં પણ કૈશ્ચિત્ (‘કેટલાક વડે’) પદ મૂકવામાં આવ્યું હોય. આ પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ મહાભાષ્યકાર પતંજલિએ રશ્નુતેઃ લશ્નુતિર્ભવતિ એ વિધાનમાં. રત્ત્વ કે રેફત્ત્વ જાતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. મમ્મટ જેવાએ પણ ‘કાવ્યપ્રકાશ’માં ભર્તૃહરિના નામે

૩૭. દૂરાત્પ્રમેવં વીપસ્ય ધ્વનિમાત્રં તુ લક્ષ્યતે ।

घण्टादीनां च शब्देषु व्यक्तो मेदः स दृश्यते ॥ ‘વાક્યપદીય’, ૧-૧૦૪

૩૮. અનેકવ્યવ્યભિવ્યક્ત્યા જાતિઃ સ્ફોટ ઇતિ સ્મૃતા ।

कैश्चिद् व्यक्तय एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिताः ॥ ‘વાક્યપદીય’, ૧-૮૩

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૮ : ૩]

૧૩૭

એક અવતરણ નોંધ્યું છે; ૭૯ “ ‘વાક્યપદીય’ માં કહ્યું છે તેમ સ્વરૂપથી બળદ બળદ નથી કે ધતર પણ નથી; ગોત્વ (બળદપણ) સાથેના સંબંધને લીધે જ તે બળદ છે.” આમ ગોત્વ જાતિને પ્રધાનતા આપી છે. અને પછીથી તો જાત્યાદિવાદી વૈયાકરણો જાતિના પુરસ્કાર દ્વારા વ્યક્તિમાં શક્તિ માને છે તે પ્રસિદ્ધ છે. વળી ભદ્રોજી, કૌંડલદ્ર વગેરેએ આઠ પ્રકારના સ્ફોટમાં પ્રદજ્ઞતિ અને છેલ્લે વાક્યજ્ઞતિ સ્ફોટને જ મહત્ત્વ આપેલ હોવાથી આ કારિકામાં વ્યક્ત થયેલ જાતિસ્ફોટવાદ ભર્તૃહરિનો છે એમ કહેવામાં વાંધો નથી.

ધ્વનિના સ્વરૂપ વિશે વિવિધ મતો : ‘વાક્યપદીય’ માં આપેલ સ્ફોટ અંગેનાં વિવિધ મંતવ્યો જોઈ હવે સ્ફોટ સાથે જ સંકળાયેલા ધ્વનિ અંગેનાં પણ ભર્તૃહરિનાં મંતવ્યો જોઈશું. જેમ સ્ફોટ અંગે ભર્તૃહરિએ ત્રણ મતોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેમ ધ્વનિ અંગે પણ તેમણે ત્રણ મતો નોંધ્યા છે.

આમાં પ્રથમ મંતમાં જણાવ્યું છે કે સ્ફોટના સ્વરૂપ સાથે અવિભક્ત કે અભિન્ન રીતે રહેલા ધ્વનિનું ગ્રહણ થાય છે. ૪૦

આ કારિકાર્ધના અર્થઘટનમાં રીકાકારો પ્રથમ તો જપાકુસુમ કે જાસૂદના ફૂલનું ઉદાહરણ આપે છે. હકીકતમાં લાલાશ જાસૂદના ફૂલમાં હોય છે, પણ શુભ્ર સ્ફટિકમણિ પાસે તે ફૂલને રાખવામાં આવતાં જાસૂદની લાલાશ સ્ફટિક ઉપર આરોપિત થાય છે; તેવી રીતે હસ્વત્વ, દીર્ઘત્વ ધ્વનિમાં છે, જતાં ધ્વનિના કાર્યરૂપ સ્ફોટ ઉપર તે (હસ્વત્વાદિ) આરોપિત થાય છે. ખરી રીતે તો સ્ફોટ આ ધર્મોથી અભિન્ન છે. આમ અભિન્નરૂપે જોડાયેલા સ્ફોટ અને ધ્વનિમાં ધ્વનિ જુદો પ્રતીત થતો નથી, અર્થાત્ કેવલ ધ્વનિ ગૃહીત થતો નથી પણ સ્ફોટથી ઉપશ્લિષ્ટ રૂપે તે ગૃહીત થાય છે.

ધ્વનિ અંગે બીજો મત એવો છે કે ધ્વનિ અસંવેદ્ય એટલે કે અજ્ઞેય છે. ૪૧ આનો આશય એ છે કે જેમ રૂપરસાદિ વિષયોનું જ્ઞાન કરાવતી હોવા છતાં ચક્ષુ, રસના આદિ ઇન્દ્રિયો દેખાતી નથી, તેવી રીતે સ્ફોટનું

૩૯. उक्तं हि वाक्यपदीये ‘नहि गौः स्वरूपेण गौः नापि अगौः, गोत्वाभिसम्बन्धान् गौः’ ॥

(આચાર્ય વિશ્વેશ્વર, ‘કાવ્યપ્રકાશ’, બીજો ઉલ્લાસ, પૃ. ૪૪)

૪૦. સ્ફોટરૂપાવિભાગેન ધ્વનેર્ગ્રહણમિષ્યતે । ‘વાક્યપદીય’, ૧-૮૧

૪૧. कैश्चिद् ध्वनिरसंवेद्यः । ‘વાક્યપદીય’, ૧-૮૧.

જ્ઞાન કરાવતો હોવા છતાં ધ્વનિ અજ્ઞેય રૂપે રહે છે. અર્થાત્ ધ્વનિઓ પોતે જ્ઞાનનો વિષય નથી (અજ્ઞેય છે), છતાં સ્ફોટના પ્રકાશનમાં કારણરૂપ છે. ઇન્દ્રિયો પોતે પ્રત્યક્ષ થતી નથી છતાં વિષયોના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનમાં કારણભૂત હોય છે.

ધ્વનિ અંગે ત્રીજો મત એવો છે કે કે 'ધ્વનિ સ્ફોટથી મિશ્ર થયા વગર, સ્વતંત્રરૂપે અભિવ્યક્ત થાય છે.' ૪૨ આ મત પ્રમાણે ધ્વનિ સ્વતંત્ર છે. જેમ દીવો તેના પ્રકાશ સાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ સ્ફોટ પણ ધ્વનિ સાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે. દૂરથી દીવો દેખાતો નથી, પણ માત્ર તેનો પ્રકાશ દેખાય છે, તેવી રીતે દૂરથી સ્ફોટનો ખ્યાલ આવતો નથી, પણ ધ્વનિનો જ ખ્યાલ આવે છે.

સ્ફોટ અને ધ્વનિ વચ્ચેનો સંબંધ : આ રીતે સ્ફોટ અને ધ્વનિનું સ્વરૂપ જોયા પછી તે બંનેના સંબંધ વિષે વિચાર કરતાં, ભર્તૃહરિ, તે વ્યંગ્યવ્યંજકભાવ હોવાનું બતાવે છે. આ માટે ભર્તૃહરિ જણાવે છે કે 'જેમ ચક્ષુ (ગ્રહણ) અને રૂપ(ગ્રાહ)ની વચ્ચે યોગ્યતા નામની એક શક્તિ રહેલી છે, અર્થાત્ ચક્ષુમાં રહેલું રૂપ જોઈ શકાતું નથી છતાં એ ચક્ષુગતરૂપ, વિષયના રૂપપ્રત્યક્ષત્વમાં કારણરૂપ બને છે તેવી રીતે પ્રકાશક ધ્વનિ(નાદ)નું સ્થાન ઉચ્ચારણના કંઠ, તાલુ આદિ અવયવો છે, અને સ્ફોટ (સ્ફોટરૂપ શબ્દ) તો હૃદયરૂપી આકાશના દેશમાં છે, છતાં તે બંને વચ્ચે વ્યંગ્યવ્યંજક-સંબંધ છે; ૪૩ ન્યારે સ્ફોટ જેની એક બાજુ છે તે શબ્દ અને તેના અર્થ વચ્ચે વાચ્યવાચકસંબંધ હોય છે.

ધ્વનિ અને સ્ફોટના સંબંધ અંગે વધુ મીમાંસા કરતાં ભર્તૃહરિ જણાવે છે કે 'જેમ અરણિ (મન્થન માટેના કાષ્ઠફલક)માં રહેલું (સૂક્ષ્મ) જ્યોતિ મન્થન કરવામાં આવતાં સ્થૂલ અને દૃશ્ય અગ્નિનું કારણ બને છે, તેવી રીતે શબ્દ (સ્ફોટ) પણ સૂક્ષ્મ અને કારણરૂપે બુદ્ધિમાં રહે છે, છતાં (અર્થના બોધની ઇચ્છાથી) વિભિન્ન રૂપે સંભળાનાર ધ્વનિઓનું કારણ બને છે.' ૪૪

૪૨. સ્વતન્ત્રોડન્યૈઃ પ્રકલ્પિતઃ । 'વાક્યપદીય', ૧-૬૮.

૪૩. પ્રહ્ણગ્રાહ્યોઃ સિદ્ધા નિયતા યોગ્યતા યથા ।

વ્યક્ત્યવ્યક્તક્રમાવેન તથૈવ સ્ફોટનાદયોઃ ॥ 'વાક્યપદીય', ૧-૬૮.

૪૪. અરણિસ્થં યથા ય્યોતિઃ પ્રકાશાન્તરકારણમ્ ।

તદ્વચ્છન્દોડપિ બુદ્ધિસ્થઃ શ્રુતીનાં કારણં પૃથક્ ॥ 'વાક્યપદીય', ૧-૪૬.

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૮ : ૩]

અહીં અરણિમાં રહેલ સૂક્ષ્મ અગ્નિ પ્રકાશક અને ધર્ષણથી ઉત્પન્ન થયેલ અગ્નિ પ્રકાશ, એમ પ્રકાશપ્રકાશકભાવ છે, તેવી રીતે સ્ફોટ અને ધ્વનિમાં પ્રકાશપ્રકાશકભાવ છે કે વ્યંચ્યવ્યંજકભાવ છે.

સ્ફોટ અને ધ્વનિમાં સ્ફોટ વ્યંચ્ય છે, હસ્તવ, દીર્ઘત્વ વગેરે ધર્મોથી યુક્ત ધ્વનિ (કે નાદ) વ્યંજક છે. સ્ફોટ હસ્તવાદિ ધર્મોથી રહિત હોવા છતાં હસ્તવાદિથી યુક્ત ધ્વનિ કે નાદ સ્ફોટ ઉપર આરોપિત થાય છે. આ માટે સ્ફોટ અને નાદ વચ્ચે ભર્તૃહરિ બિંબપ્રતિબિંબસંબંધ દર્શાવે છે. તે માટે એ કહે છે : ‘જેમ પાણીમાં ઝળકતું ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ પોતે હાલતું નથી, છતાં પાણીની કંપન-ક્રિયાને લીધે તે પ્રતિબિંબ હાલતું માલૂમ પડે છે, તેવી રીતે નાદ કે ધ્વનિનો ધર્મ (હસ્તવાદિ) સ્ફોટનો ન હોવા છતાં, સ્ફોટના ધર્મની માફક પ્રતીત થાય છે.’^{૪૫}

‘વાક્યપદાય’માં સ્ફોટના અનુસંધાનમાં ‘ધ્વનિ’ને બદલે ઘણી વાર ‘નાદ’ શબ્દ આવે છે તે અંગે એટલું જ કહેવાનું છે કે નાદ અને ધ્વનિનો સમાન અર્થમાં પ્રયોગ થયો છે. જ્યારે કેટલાક વિદ્વાનો પ્રાકૃત સ્ફોટના અભિવ્યંજક ધ્વનિ માટે ‘ધ્વનિ’ (પ્રાકૃત ધ્વનિ) અને વૈકૃત ધ્વનિ માટે ‘નાદ’ શબ્દ પ્રયોજે છે. ધ્વનિ હસ્ત, દીર્ઘ આદિની વ્યવસ્થામાં હેતુ છે, જ્યારે નાદ દ્રુતા, મધ્યમા અને વિલંબિતા જેવી વૃત્તિઓના ભેદમાં હેતુરૂપ છે. નાદ ધ્વનિનો વિવર્ત છે.

આ રીતે ધ્વનિ અને સ્ફોટ વચ્ચેનો સંબંધ દર્શાવી, સ્ફોટના પ્રત્યક્ષત્વ વિષે પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરતાં ભર્તૃહરિ જણાવે છે કે ‘પૂર્વપૂર્વ ધ્વનિઓથી જેમાં તે તે વર્ણની ભાવના કે સંસ્કારનું આરોપણ થયું છે તે શુદ્ધિમાં અંત્ય ધ્વનિ આવતાં સ્ફોટનું જ્ઞાન થાય છે.’^{૪૬} આ કારિકાનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યાંસુધી કોઈ પદ કે વાક્યમાં અંતિમ વર્ણ ઉચ્ચરિત થતો નથી, ત્યાં સુધી પદ કે વાક્યના અર્થનો ઓધ થઈ શકતો નથી. પરંતુ અંતિમ વર્ણ સુધી આવતાં તો પૂર્વના ધ્વનિઓ નાશ પામે છે. તેથી વૈયાકરણો એક ભાવના કે સંસ્કાર માને છે (મીમાંસકો પણ આવો સંસ્કાર માને છે), જેનાથી એક પ્રકારનો પરિપાક (કાર્યજનક શક્તિ) ઉત્પન્ન થાય છે. એ રીતે દ્વિતીય ધ્વનિથી પણ ભાવના કે સંસ્કારનું ખીજ આવર્તન પામે છે.

૪૫. પ્રતિબિંબં યથાડન્યત્ર સ્થિતં તોયક્રિયાવશાત્ ।

તત્પ્રવૃત્તિમિવાન્વેતિ સ ધર્મઃ સ્ફોટનાદયાઃ ॥ ‘વાક્ય’ ૦, ૧-૪૯.

૪૬. નાદૈરાહિતવીજાયમન્વ્યેન ધ્વનિના સહ ।

આવૃત્તપરિપાકાયાં બુદ્ધૌ શબ્દોડવધાર્યતે ॥ ‘વાક્ય’ ૦, ૧-૮૪.

અને કાર્યજનક શક્તિનો પણ અભ્યાસ થતો રહે છે (આવૃત્તપરિપાકાયામ્). પછી સંસ્કાર જાગૃત થવાથી અન્તઃકરણમાં અંતિમ ધ્વનિનો નિશ્ચય થાય છે. તે સાથે શબ્દનું પણ અવધારણ થાય છે. આ રીતે પછીપછીના વર્ણોના અવધારણ સમયે પૂર્વપૂર્વના વર્ણની સ્મૃતિનું અનુસંધાન પણ રહ્યા કરે છે. તેનાથી અંતિમ વર્ણ વિષેનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ થાય છે અને પૂર્વપૂર્વ વર્ણો વિષેની સ્મૃતિ થાય છે. પછી તેનાથી શબ્દનું પ્રત્યક્ષત્વ થાય છે. આ જ બાબતને સંક્ષેપમાં કહીએ તો દરેક ધ્વનિ (નાદ) સ્ફોટને અભિવ્યક્ત કરવામાં સહાયક થાય છે, અને છેલ્લો ધ્વનિ, તેની પૂર્વના ધ્વનિઓની સાથે થતાં (સહકૃત), એક સ્ફોટરૂપ શબ્દ મનમાં પ્રગટ થાય છે.

આ માટે ભર્તૃહરિ એક દૃષ્ટાન્ત આપે છે : ‘જેમ કોઈ મંત્રસમૂહ કે શ્લોક વારંવાર આવર્તન કરવાને લીધે, મુખપાઠ થવાની યોગ્યતા ધરાવે છે, પરંતુ તે એક વારના રટનથી બુદ્ધિ કે સ્મૃતિનો વિષય બનતો નથી.’ ૪૭ આનો આશય એ છે કે જ્યારે એક વિદ્યાર્થી અમુક મંત્રને મુખપાઠ કરવા તેનાં આવર્તન કરે ત્યારે તેમાં છેલ્લું આવર્તન કરવાથી તેને મંત્ર મુખપાઠ થઈ જાય છે. મંત્રનું વ્યવસ્થિત જ્ઞાન તો છેલ્લે થયું, છતાં એ જ્ઞાનમાં એ પૂર્વ કરેલાં આવર્તનો સહાયક હોય છે; તેવી રીતે દરેક પદનો અંતિમ વર્ણ પૂર્વપૂર્વ વર્ણના કરતાં વધુ સ્પષ્ટ છાપ રજૂ કરે છે; પણ એમાં પૂર્વવર્ણો નિરર્થક થતા નથી, પણ સહાયક બને છે.

આ રીતે ધ્વનિ, સ્ફોટ અને તેમના સંબંધ વિષેના વિચારો ‘વાક્યપદીય’માં છૂટાછવાયા રૂપમાં મોતીની માફક વેરાયેલા છે, છતાં તેમનું સંકલન કરતાં પ્રૌઢગંભીર વિચારોની એક મૌકિકમાલા આપણને પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રાકૃત ધ્વનિ અને વૈકૃત ધ્વનિ : ધ્વનિના સંબંધમાં ભર્તૃહરિએ વિશેષ વિચાર કર્યો છે. તેમના મતે ધ્વનિનાં એ રૂપ છે : (૧) પ્રાકૃત અને (૨) વૈકૃત. પહેલાં આપણે પ્રાકૃત અને વૈકૃત ધ્વનિનું અહીં સામાન્ય નિરીક્ષણ કરીશું.

‘પ્રાકૃત’ એટલે સ્વાભાવિક કે મૌલિક અને ‘વૈકૃત’ એટલે વિકૃતિ કે પરિવર્તન પામેલ. આમાં હ્રસ્વ, દીર્ઘ કે પ્લુત પ્રાકૃત ધ્વનિઓના ધર્મો છે.

૪૭. યથાનુવાકઃ શ્લોકો વા સોઢત્વમુગચ્છતિ ।

આવૃત્તયા ન તુ સ પ્રન્યઃ પ્રત્યાવૃત્તિ નિરૂપ્યતે ॥ ‘વાક્ય’ ૦, ૧-૮૨.

આપાવિમર્શી : ૧૯૭૮ : ૩]

૧૪૧

આ જ પ્રાકૃત ધ્વનિઓનું વૈકૃત કે પરિવર્તન પામેલ ૩૫ વૈકૃત ધ્વનિઓ છે. વૈકૃત ધ્વનિઓ વૃત્તિ કે અમુક વલણ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આ વૃત્તિઓ ત્રણ પ્રકારની છે : દ્રુત, મધ્યમ અને વિલંબિત. તેમાં અભ્યાસ માટે દ્રુત વૃત્તિ, પ્રયોગ માટે મધ્યમ અને શિષ્યોને લણવવા માટે વિલંબિત વૃત્તિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ૪૮

પ્રાકૃત ધ્વનિને વૈખરી ધ્વનિ પણ કહે છે. પરા, પશ્યન્તી, મધ્યમા અને વૈખરી એ ચાર પ્રકારની વાણીમાંથી, કંઠદેશમાં રહેનારી વૈખરી વાણી સાથે સંબંધ થનાર નાદ કે ધ્વનિને વૈખરી ધ્વનિ પણ કહેવાય છે. જ્યંત લઘ્વે વૈખરીનો અર્થ આ પ્રમાણે બતાવ્યો છે: 'વિખર શબ્દનો અર્થ દેહ અને ઈન્દ્રિયોનો સમૂહ છે. તેમાં ઉત્પન્ન થવાને કારણે આ વાણી વૈખરી કહેવાય છે.' ૪૯

પ્રાકૃત અને વૈકૃત ધ્વનિ માટે એમ માનવામાં આવે છે કે જેમ અંધ-કારમાં પડેલા ઘટને પ્રથમ થયેલો પ્રકાશ પ્રકાશિત કરે છે, પણ એક વાર પ્રકાશિત થયેલા ઘટમાં ચાલુ રહેલો પ્રકાશ ઘટ ઉપર કોઈ અસર કરતો નથી, એવી રીતે પ્રાકૃત ધ્વનિ સ્ફોટને પ્રકાશિત કરે છે, પણ એક વાર પ્રકાશિત થયેલ સ્ફોટ ઉપર વૈકૃત ધ્વનિ કોઈ અસર કરતો નથી. એક ધ્વનિને દેવદત્તે દ્રુત (જલ્દી) ઉચ્ચાર્યો કે પછી મધ્યમ રીતે કે વિલંબે - એ રીતે ઉચ્ચારાયેલ ધ્વનિનું વૈવિધ્ય સ્ફોટની ઉપર કોઈ અસર કરતું નથી.

આ સંબંધમાં મહાભાષ્યના 'પ્રદીપ'ટીકાકાર નાગેશ લઘ્વે પણ જણાવ્યું છે કે 'જેમ આળસને કારણે ગતિમાં ભેદ થવા છતાં માર્ગની ઉપર કોઈ અસર પડતી નથી, તેવી રીતે આળસને લીધે થતી ઉચ્ચારણ-ક્રિયાથી વૈકૃત ધ્વનિમાં ફેરફાર થાય છતાં વર્ણના સ્વરૂપ ઉપર તેની કોઈ અસર થતી નથી.' ૫૦

૪૮. અભ્યાસાર્થે દ્રુતા વૃત્તિઃ પ્રયોગાર્થે તુ મધ્યમા ।

શિષ્યાણાં તુપદેશાર્થે વૃત્તિરિષ્ટા વિલમ્બિતા ॥

'શબ્દકૌસ્તુભ', ૧-૧-૭૦ માં ઉદ્કૃતઃ

૪૯. વિચ્છર ઇતિ દેહેન્દ્રિયસંઘાત ઉચ્યતે, તત્ર ભવા વૈચરી ।

'ન્યાયમંજરી', આ. ૬, પૃ. ૩૪૩-

૫૦. આલસ્યાદિના ગતિક્રિયાયા મેદેડપિ યથા ન માર્ગમેદસ્તથા આલસ્યાદિના ઉચ્ચારણક્રિયાતો વૈકૃતધ્વનિમેદેડપિ ન વર્ણસ્વરૂપમેદઃ ।

'મહાભાષ્ય', ૧-૧-૭૦, તતપરસ્તત્કાલસ્ય ઉપરની નાગેશની ટીકા-

૧૪૨

[ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૮ : ૩

પ્રાકૃત અને વૈકૃત ધ્વનિની આટલી આતુષંગિક ચર્ચા પછી આ બાબતમાં ભૈરવહરિનાં વિચારી નેઈશું. ભૈરવહરિ વૈકૃત ધ્વનિનું લક્ષણ^{૫૧} આપતાં કહે છે કે ‘‘શબ્દની અભિવ્યક્તિ યથા પછી (એટલે કે પ્રાકૃત ધ્વનિઓ પછી) વૃત્તિઓ (= ઉચ્ચારણના વલણ)માં ફેરફાર (= ભેદ) થતાં જે ધ્વનિઓ થાય છે તે વૈકૃત ધ્વનિઓ કહેવાય છે. વૈકૃત ધ્વનિઓનો સ્ફોટ ઉપર કોઈ પ્રભાવ પડતો નથી.’’

આ કારિકામાં આવેલ ‘વૃત્તિ’ શબ્દનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવો આવશ્યક છે. પ્રો. કે. વી. અભ્યંકર ‘વૃત્તિ’ના વિવિધ અર્થો આપતાં જે એક એક અર્થ બતાવે છે તે પ્રમાણે ‘વૈદિક મંત્રોના ઉચ્ચારણનાં ત્રણ વલણો કે પ્રકારો છે. એકબીજાથી ભેદ ધરાવતા ઉચ્ચારણ અને મધ્યાન્તર ઉપર આધારિત તે દ્રુત, મધ્યમ અને વિલંબિત છે. ૫૨

પ્રાકૃત અને વૈકૃત ધ્વનિઓના સંદર્ભમાં મહાભાષ્યકાર પતંજલિએ બતાવ્યું છે કે વૈકૃત ધ્વનિથી વ્રણની સ્થિતિમાં કોઈ ફરક પડતો નથી. ‘‘કોઈકે વક્તા જલ્દી બોલવાની આદર્તવાળા હોય છે તેથી વર્ણોને જલ્દી બોલે છે તો કોઈક મધ્યમ કે કોઈ વિલંબિત ગતિથી બોલનાર હોય છે.’’ આ માટે ભાષ્યકાર દૃષ્ટાન્ત આપે છે : ‘‘જેમ કોઈ પથિકની પાસે રથ હોય તો તે માર્ગને જલ્દી વટાવે છે, ઘોડેસ્વાર વિલંબથી અને પેદલ તેથી પણ વધુ વિલંબે તો બાળક અત્યન્ત વિલંબથી રસ્તો વટાવે છે.’’ આ બાબતના જ અનુસંધાનમાં ભાષ્યકાર કહે છે કે ‘માર્ગનું દૃષ્ટાન્ત બરાબર નથી, માર્ગ તો જવાનું સ્થિર સાધન છે, તે માર્ગ બનાવવામાં આવતો નથી. જલ્દી કે વિલંબથી જતાં, માર્ગમાં શુ ઘટાડો કે શું વધારો? પણ અહીં તો વર્ણોનું ઉચ્ચારણ પ્રયત્નપૂર્વક કરવું પડે છે. અને તેમાં દ્રુતત્વ કે વિલંબ કરવાથી વર્ણો ઉપર પ્રભાવ પડે છે. પ્રયત્નમાં ભેદને લીધે વૃત્તિમાં ભેદ થાય છે, અતે

૫૧. શબ્દસ્યોર્ધ્વમભિવ્યક્તેવૃત્તિમેદે તુ વૈકૃતાઃ ।

ધ્વનયઃ સમુપોદ્ધન્તે સ્ફોટાત્મા તૈર્ન મિચ્યતે ॥ ‘વાક્ય૦’, ૧-૭૭.

૫૨. વૃત્તિ એટલે ‘‘Modes of recital of the Vedic text which are described to be three : દ્રુત, મધ્યમ and વિલંબિત, based upon the interval and the pronunciation, which differs in each one.’’ કે.વી. અભ્યંકર, ‘ડિક્શનરી ઓવ સંસ્કૃત ગ્રંથો’

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૮ : ૩]

૧૪૩

વૃત્તિમાં બેદ થવાથી ઉચ્ચારણના કાલમાં બેદ થવો જોઈએ. ૫૪ આ રીતે વૈકૃત ધ્વનિ વિષે ભર્તૃહરિની પહેલાં પતંજલિએ પણ વિચાર કર્યો છે.

સૂર્યનારાયણ શુકલે 'વાક્ય' ૧/૭૭ની ટીકામાં 'સંગ્રહ'કાર વ્યાડિનું જે એક અવતરણ આપ્યું છે તે અવતરણ પણ પ્રાકૃત અને વૈકૃત ધ્વનિના નિર્ણયમાં સારો એવો પ્રકાશ પાડે છે. સંગ્રહકાર વ્યાડિ કહે છે કે 'સ્ફોટની ઉપલબ્ધિ-અભિવ્યક્તિમાં કારણ પ્રાકૃત ધ્વનિ છે, તો દ્રુત, મધ્યમાદિ વૃત્તિઓના ફરકમાં કારણ વૈકૃત ધ્વનિ છે.' ૫૪

વૈકૃત ધ્વનિમાં થતી વૃદ્ધિ કે હાસની મૂળ સ્ફોટ ઉપર કોઈ અસર થતી નથી એ બાબતને સ્પષ્ટ કરતાં ભર્તૃહરિ કહે છે કે વૈકૃત ધ્વનિ એટલે કે દ્રુત, મધ્યમ અને વિલંબિત રીતે થતા ધ્વનિઓ થોડા સમય સુધી રહે કે વધુ સમય સુધી, પણ તે કાલની સ્ફોટના કાલ ઉપર કોઈ અસર થતી નથી; પણ તે અસર તો સ્ફોટને અનુસરીને આવનાર શબ્દસન્તાન (પ્રાકૃત ધ્વનિઓની પરંપરા) ઉપર થાય છે. અર્થાત્ સ્ફોટને અનુસરી શબ્દોની પરંપરા જ વૃદ્ધિ (પ્રચય) કે હાસ (અપચય)નો વિષય બને છે. ૫૫

વૈકૃત ધ્વનિઓની બાબતમાં વધુ વિચારવિમર્શ કરતાં ભર્તૃહરિ કહે છે કે તાલુઆદિ સ્થાનમાં વાયુના સ્પન્દનથી થયેલ કંપ પૂરો થયા પછી પણ, જેમ

૫૩. वक्ता कश्चिद् आश्वमिधायी भवति । आशु वर्णानभिधत्ते । कश्चिच्चिरेण कश्चिच्चिरतरेण । तद् यथा । तमेवाध्वानं कश्चिदाशु गच्छति, कश्चिच्चिरतरेण गच्छति । रथिक आशु गच्छति, आश्विकश्चिरेण, पदातिश्चिरतरेण । विषम उपन्यासः । अधिकरणमात्राध्वा व्रजतिक्रियायाः तत्रायुक्तपधिकरणस्य वृद्धिहासौ स्याताम् ।

('મહાભાષ્ય', 'તપસ્તત્કાલસ્ય' પા. ૭-૧-૭૦, સૂત્ર ઉપરનું ભાષ્ય, અનુવાદક : પં. ચારુદત શાસ્ત્રી, પૃ. ૭૦૭).

૫૪. स्फोटस्य (वर्णस्य) शब्दस्य हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते ।

वृत्तिमेवे निमित्तत्वं वैकृतः प्रतिपद्यते ॥

'વાક્યપદીય', ૧/૭૭ની ટીકામાં આપેલું અવતરણ, પૃ. ૮૭. સંગ્રહકારની આ કારિકામાં થોડો પાઠભેદ છે, પણ તેની ચર્ચા અત્યારે અસ્થાને છે.

૫૫. अल्पे महति वा शब्दे स्फोटकालो न भिद्यते ।

परस्तु शब्दसन्तानः प्रचयापचयात्मकः ॥ 'વાક્યપદીય', ૧-૧૦૩.

અન્ય જ્વાલાથી જ્વાલાનો સમૂહ પેદા થાય તેમ સ્ફોટના કારણે ખીજા ધ્વનિઓ પેદા થાય છે.'૫૬ અર્થાત્ તાલુઆદિ સ્થાનોમાં વાયુનું જે સ્પન્દન થાય છે તે કંપ કહેવાય છે; તે કંપથી ઉત્પન્ન થયેલ ધ્વનિ (પ્રાકૃત ધ્વનિ) અન્ય (વૈકૃત) ધ્વનિઓની પરંપરાને ઉત્પન્ન કર્યા વગર જતો રહેતો નથી. તાલ્વાદિસ્થાનોનો કંપ પૂરો થયા પછી પણ સ્ફોટને કારણે ખીજા ધ્વનિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ પ્રકાશિત થયેલ જ્વાલા વિષયને અભિવ્યક્ત કરે, અને તે જ્વાલા પછીની જ્વાલા પણ તે વિષયની અભિવ્યક્તિ ચાલુ રાખે છે તેવી રીતે સ્ફોટને કારણે થયેલા પ્રાકૃત ધ્વનિઓ સ્ફોટને અભિવ્યક્ત કરે છે, અને તે જ અભિવ્યક્તિ વૈકૃત ધ્વનિઓ પણ ચાલુ રાખે છે. સૂર્યનારાયણ શુકલ આ કારિકાનો કોઈક જુદો જ અર્થ કરે છે: 'અને ખીજા આચાર્યોનો મત છે કે કરણ (વાગિન્દ્રિય)માં કંપ રહેવા છતાં પણ, ખીજા ધ્વનિઓ (વૈકૃત ધ્વનિઓ), જેમ એક જ્વાલાથી ખીજી જ્વાલા ઉત્પન્ન થાય, તેમ સ્ફોટથી જ ઉત્પન્ન થાય છે.' આ પછી તેઓ કહે છે કે 'આ આચાર્યોના મતે પ્રાકૃત ધ્વનિથી ઉત્પત્તિ થતી નથી, પરંતુ પ્રાકૃત ધ્વનિથી વ્યક્ત સ્ફોટ જ વૈકૃત ધ્વનિને ઉત્પન્ન કરે છે.'૫૭

પ્રાકૃત અને વૈકૃત ધ્વનિ વિષે આ રીતની આનુષંગિક ચર્ચા કરીને સ્ફોટ વિષે ભર્તૃહરિ એ કહેવા માંગે છે કે અભિવ્યંજક ધ્વનિઓ ભલે હ્રસ્વત્વ, દીર્ઘત્વ આદિ કાલકૃત ભેદથી યુક્ત હોય, પણ પ્રાકૃત ધ્વનિઓ દ્વારા અભિવ્યક્ત થતો સ્ફોટ કાલકૃત ભેદોથી રહિત છે. આમ છતાં જે સ્ફોટ કાલકૃત ભેદથી યુક્ત લાગતો હોય તો તે હ્રસ્વત્વાદિ કાલના કે દ્રુતત્વાદિ વૃત્તિભેદના સ્ફોટ ઉપર થતા આરોપને કારણે છે. આ બાબત વિષે પ્રકાશ પાડતાં ભર્તૃહરિ કહે છે કે 'જેને સમયકૃત બંધન નથી અને જે ધ્વનિના સમયનું અનુકરણ કરતો હોય તેમ દેખાય છે તે સ્ફોટના અભિવ્યંજક ધ્વનિઓનો ભેદને લીધે, સ્ફોટની સ્થિતિમાં પણ ભેદ દેખાય છે.'૫૮ આનો આશય એ છે કે ઉચ્ચારણકાલના દ્રુત, મધ્યમ અને વિલંબિત જેવા વૃત્તિગત

૫૬. મનઃસ્થિતકમ્પેડપિ કરણે ધ્વનયોડપિ તે । (ધ્વનયોડપરે)

સ્ફોટાદેવોપજાયન્તે જ્વાલા જ્વાલાન્તરાદિષ્ ॥ 'વાક્યપદીય', ૧-૧૦૬

૫૭. સૂર્યનારાયણ શુકલ, 'વાક્યપદીય', ૧-૧૦૬, પૃ. ૧૧૬

૫૮. સ્ફોટસ્યાભિન્નકાલસ્ય ધ્વનિકાલાનુગતિતઃ ।

પ્રહ્ણોપાધિભેદેન વૃત્તિભેદં પ્રચક્ષતે ॥ 'વાક્યપદીય', ૧-૭૭.

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૮ : ૩]

બેદો હકીકતમાં તો વૈકૃત ધ્વનિ સાથે સંકળાયેલા છે, છતાં તે બેદો જાણે કે સ્ફોટ સાથે સંકળાયેલા હોય તેમ માલૂમ પડે છે.

૪. નવ્ય વૈયાકરણો

પછીના નવ્ય વૈયાકરણોએ ભર્તૃહરિએ પ્રયોજેલા સ્ફોટરૂપાભિન્ન-કાલસ્ય ('વાક્ય૦' ૧-૭૭) અને સ્ફોટરૂપાવિભાગેન ('વાક્ય૦', ૧-૮૧) એ કારિકાઓમાંથી કાલરહિત, વિભાગરહિત એવા શબ્દોને પકડીને તથા પક્ષો નાશયવઃ શબ્દઃ ('વાક્ય૦', ૨-૧) ('અવયવોથી રહિત એક જ શબ્દ છે') એવા અંશો લઈને સ્ફોટને 'એક', 'અખંડ', 'અક્રમ', 'કાલાતીત', 'નિરવયવ' - એવા શબ્દોથી નવાજ્યો. આ રીતે પછી તો પતંજલિ અને ભર્તૃહરિના સમયમાં શબ્દના અંગજૂત સ્ફોટને શબ્દ સાથે એકરૂપ માની, નવ્યવૈયાકરણોએ શબ્દાદ્વૈતની સ્થાપના કરી. સ્ફોટરૂપા-વિભાગેનનો ખરી રીતે તો 'સ્ફોટ અને ધ્વનિનો વિભાગ થતો નથી' એવા મૂળ અર્થ છોડીને 'સ્ફોટના રૂપનો અવિભાગ હોવાથી' એવો અર્થ કરી સ્ફોટ વિભાગરહિત છે, અક્રમ છે એવું અર્થઘટન કર્યું.

અર્થપ્રત્યાયનની દૃષ્ટિએ ભર્તૃહરિ વાણીના એકમને અવિભાજ્ય માને છે. અર્થવાહક એકમોને વર્ણોના બાહુલ્ય સાથે જોડી શકાતા નથી. તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે પદ તથા વાક્યને તેમના કરતાં નાનાં અર્થપૂર્ણ એકમોમાં વિભક્ત કરી શકાતાં નથી. તેથી ભર્તૃહરિ કહે છે કે કૂપ, સૂપ, યૂપ વગેરે શબ્દોમાં ક્, સ્, ય્ વગેરે વર્ણો અર્થનો અન્વય (સંબંધ) આપી શકતા નથી (કે તેમાં આવેલ ઋપ જેવા ખંડો પણ અર્થ આપી શકતા નથી.) તેથી સમગ્ર પદ કે સંઘાત જ (વિભિન્ન વર્ણો સાથે જોડાયા વગર) તે તે અર્થમાં ફરક જતાવે છે. પદ પતંજલિએ પણ આ જ બાબત કહેલી છે, જેનો નિર્દેશ આ અગાઉ કરેલો છે.

ભર્તૃહરિના આ વિધાનથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે વિભિન્ન વર્ણો સાથે જોડાયા વગર જ સમગ્ર પદ કે સંઘાત અર્થને દર્શાવે છે. પછીના નવ્ય-વૈયાકરણોને ભર્તૃહરિના સમગ્ર પદના ખ્યાલ ઉપરથી, અખંડ પદસ્ફોટની પ્રેરણા મળી તે મુદ્દો નોંધપાત્ર છે. નવ્યવૈયાકરણોનું મતવ્ય છે કે સ્ફોટ વર્ણો કે વર્ણોના ક્રમમાં વિભક્ત થઈ શકતો નથી, પણ અવિભક્ત રહે છે. તેમના

૫૯. ન કૂપયૂપસૂપાનામન્વયોડર્થસ્ય દૃશ્યતે ।

અતોડર્થાન્તરવાચિત્વં સંઘાતસ્યૈવ ગમ્યતે ॥ 'વાક્યપદીય', ૨-૧૬૯.

મત પ્રમાણે દરેક વર્ણ કોઈ અર્થ દર્શાવી શકતો નથી, અને વર્ણોના સમૂહ અને છે તેમ માનવું પણ શક્ય નથી, કારણ કે વર્ણો ક્ષણિક છે. કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે વર્ણોના અનેલ સમૂહ (પદ)નો અર્થ કરતી વેળાએ સંસ્કારને લીધે સામૂહિક સ્મૃતિ થાય છે તો તે પણ બરાબર નથી, કારણ કે એવી સામૂહિક સ્મૃતિ થતાં નદી અને દીન, રાજ અને જરામાં નદી ને બદલે દીન એવી રીતનો વ્યત્યાસવાળો સમૂહ ઉપસ્થિત થતાં અર્થમાં ગોટાળો થશે. તેથી સ્ફોટ વર્ણોમાં કે ક્રમમાં વિભક્ત થતો નથી, પણ અવિભક્ત રહે છે તેમ માનવું યોગ્ય છે એમ નવ્યવૈયાકરણો કહે છે.

નવ્ય વૈયાકરણોએ કરેલ અખંડપદસ્ફોટ અને તેથી આગળ વધીને તેમણે કરેલ અખંડ વાક્યસ્ફોટની કલ્પના પાછળ પ્રેરક બળ તરીકે ભર્તૃહરિની આ કારિકા છે: ૬૦ ‘પદોમાં વર્ણો નથી, વર્ણોમાં અવયવો નથી, વાક્યોથી જુદાં પડીને (પ્રવિવિક્ત) - પૃથક્ થઈને પદોની કોઈ સત્તા નથી.’ ભર્તૃહરિના આ વિધાન પ્રમાણે જોતાં અર્થપ્રત્યાયનની વેળાએ પદને નાના વર્ણોમાં કે અવયવોમાં વિભક્ત કરી શકાતું નથી, કારણ કે સંઘાત કે સમુદાયથી નીકળતા અર્થ સાથે, સમુદાયના ઘટક યા અવયવભૂત વર્ણોનો કોઈ સંબંધ નથી.

પદે ન વર્ણા વિચિન્તે આ કારિકા અનુસાર જોતાં ભાષામાં અર્થપ્રત્યાયનની દૃષ્ટિએ ભાષાનું મૂળ એકમ વાક્ય જ છે, વર્ણ કે પદ નહીં. વાક્ય જ શ્રોતાને અર્થની પ્રતીતિ કરાવે છે. પદ કે વાક્ય નાના નાના ઘટકોના બંધારણ ઉપર આધારિત છે એ મંતવ્યનો નિષેધ કરી ભર્તૃહરિ પદ કે વાક્યની અવિભાજ્યતાનો સિદ્ધાન્ત રજૂ કરે છે. ભાષાના અવિભક્ત એકમરૂપે શ્રોતા વાક્યને જ સાંભળે છે. શ્રોતા વાક્યમાં આવેલાં પદ, પ્રકૃતિ કે પ્રત્યય કે તેમના ધ્વનિઓને ઘણી વાર ઓળખતો નથી, છતાં તેને વાક્ય ઉપરથી અર્થની પ્રતીતિ થાય છે. જો કે આનો અર્થ એ નથી કે પદ કે વાક્યની શ્રવણગોચરતાના સમયે ઉચ્ચારણના સ્તરે થતા ધ્વનિઓથી પદ કે વાક્ય પર હોય છે. આ કારણે જ નવ્યવૈયાકરણો કે જેમાં ભટ્ટોજ દીક્ષિત, કૌંડલદ આવે છે, તેમણે આઠ પ્રકારના સ્ફોટોમાં વાક્યસ્ફોટને જ મહત્ત્વ આપ્યું છે. ૬૧

૬૦. પદે ન વર્ણા વિચિન્તે વર્ણેષ્વવયવા ન ચ ।

વાક્યાત્પદાનામત્યન્તં પ્રવિવેકો ન કશ્ચન ॥ ‘વાક્યપદીય’, ૧-૭૩.

૬૧. વાક્યસ્ફોટોડતિનિષ્કર્ષે વિવ્રતીતિ મતસ્થિતિ: ॥

‘વૈયાકરણભૂષણસાર’, કારિકા ૬૧.

[ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૮ : ૩]

કપિલદેવ દિવેદીએ કેટલાક પાશ્ર્વાત્ય ભાષાશાસ્ત્રીઓ પણ વાક્યની જ સાર્થકતા સ્વીકારતા હોવાનો નિર્દેશ કર્યો છે. ૬૨

પતંજલિ અને ભર્તૃહરિની દષ્ટિએ શબ્દની એક બાબુ તરીકે મનાએલો સ્ફોટ નવ્યવૈયાકરણોની દષ્ટિમાં બહુ જ ઊંચું સ્થાન પામ્યો છે. નવ્યવૈયાકરણો સ્ફોટને સ્વયંપ્રકાશ, નિરવયવ, અખંડ, અક્રમ, શબ્દબ્રહ્મરૂપ માને છે.

ભર્તૃહરિએ દ્વાવુષાદ્વાનશબ્દેષુ કારિકા દ્વારા શબ્દની બે બાબુઓ ખતાવી છે તે આપણે આ પહેલાં જોઈ ગયા. તેમાં એક છે શબ્દની ઉચ્ચારણની બાબુ અને બીજી છે શબ્દના અર્થને લગતી બાબુ. તેમાં ઉચ્ચારણની બાબુએ ધ્વનિઓ અગત્યનું કામ કરે છે. આ રીતે સ્ફુટયતે વર્ણે: ય: સ: સ્ફોટ: 'વર્ણોથી જે સ્ફુટ થાય તે (સ્ફોટ)' એમ ઉચ્ચારણની બાબુનો સ્પર્શ કર્યો છે, જ્યારે નવ્ય વૈયાકરણોએ 'સ્ફોટ' શબ્દની સ્ફોટયતિ પ્રકાશયતિ એવી વ્યુત્પત્તિ કરી સ્ફોટને શબ્દની અર્થબાબુ સાથે સંબંધ ખતાવ્યો છે.

ભર્તૃહરિએ ય: સંયોગવિભાગાભ્યાં દ્વારા કંઠતાલ્વાદિનો વાયુસંયોગ થતાં ઉચ્ચરિત થતા વર્ણોથી સ્ફોટને પ્રત્યક્ષ થતો દર્શાવ્યો છે અને તે તે ઘટ, પટ શબ્દના ઉચ્ચારણમાં વિલિન્નતાના સંદર્ભમાં સ્ફોટનો પ્રયોગ કરી, વર્ણોના ભેદથી થતા શબ્દની આનુપૂર્વીના વિભાજનના સંદર્ભમાં સ્ફોટનો નિર્દેશ કર્યો છે; ત્યારે નવ્યવૈયાકરણોએ સ્ફોટને અર્થવાહકતા સાથે જોડ્યો છે.

ભર્તૃહરિએ સ્ફોટ સ્વયંપ્રકાશ છે એમ નહીં, પણ શબ્દ સ્વયંપ્રકાશ છે એ જાતનો વિચાર વ્યક્ત કર્યો છે. એ પાછળ એમનો આશય એ છે કે જેમ પ્રકાશ પ્રકાશતો હોય ત્યારે તે પોતે પ્રકાશતાં અન્ય પદાર્થને પણ પ્રકાશિત કરે છે, તેવી રીતે શબ્દ, કે જે જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ છે, તે પોતે પ્રકાશતાં જોય વિષયને પણ પ્રકાશિત કરે છે. તો નવ્ય વૈયાકરણોએ શબ્દની બાબુરૂપ ગણાતા સ્ફોટને 'સ્વયંપ્રકાશ' નામ આપી તેના ઉપર દાર્શનિકતાની ધમારત ખડી કરી છે. ભટ્ટોજ દીક્ષિતે વૈયાકરણસિદ્ધાન્તકારિકાઓની સમાપ્તિના (વૈયાકરણભૂષણસાર) શ્લોકમાં સ્ફોટરૂપ શબ્દને બ્રહ્મરૂપે માનીને, તેને 'પૂર્ણાત્મા' કહી નમન કર્યાં છે. ૬૩ કૌંડભટ્ટે ભટ્ટોજ દીક્ષિતની આ કારિકાનું વિવેચન કરતાં ઉપનિષદોમાં આવેલ બ્રહ્મપરક શ્રુતિવાક્યોને ટાંપી સ્ફોટરૂપ

૬૨. 'અર્થવિજ્ઞાન ઔર વ્યાકરણદર્શન', પૃ. ૩૮૦-૩૮૧.

૬૩. इत्थं निष्कृध्यमाणं यच्छब्दतत्त्व निरञ्जनम् ।

ब्रह्मैवेत्यक्षरं प्राहुस्तस्मै पूर्णात्मने नमः ॥

'વૈયાકરણભૂષણસાર'—વૈયાકરણસિદ્ધાન્તકારિકા, ૭૨.

બ્રહ્મને જ પૂર્ણાત્મા માનેલ છે. 'આ પુરુષ સ્વયં પ્રકાશ છે', ૬૪ 'સર્વ તેજ તે પ્રકાશમાનની પછી લાસે છે', 'તેના પ્રકાશ વડે આ બધું પ્રકાશે છે' ૬૫ આદિ શ્રુતિવચનો વડે સ્ફોટની બ્રહ્મપરકતા સિદ્ધ કરી, સ્ફોટને અંજલિ અર્પી છે.

ભર્તૃહરિએ 'શબ્દ એ જ આદિ અને અંતથી રહિત, અક્ષર બ્રહ્મતત્ત્વ છે', ૬૬ કહી શબ્દની મહત્તાનું ગાન કરી, શબ્દબ્રહ્મનાં બે પાસાં વાચ્ય અને વાચક અન્તે તો એક છે એમ અંતાવી શબ્દાદ્વૈતનો નિર્દેશ કર્યો છે. પણ પછીના નવ્યવૈયાકરણોએ શબ્દાદ્વૈતને સ્ફોટના સંદર્ભમાં પ્રયોજી સ્ફોટરૂપ શબ્દ જ બ્રહ્મરૂપ છે એવી સ્થાપના કરી હોવાનું મંતવ્ય એસ. ડી. જોષી પણ ધરાવે છે. ૬૭

શ્રદ્ધેય એસ. ડી. જોષીએ છેક પતંજલિ, ભર્તૃહરિથી માંડીને નાગેશ ભટ્ટ સુધીની પરંપરામાં સ્ફોટના સ્થાન અંગે માર્મિક તથા સુવિશદ જણાવટ કરી છે, અને પતંજલિ તથા ભર્તૃહરિની દૃષ્ટિએ ભાષાતત્ત્વ સાથે સંબંધ સ્ફોટ નવ્યવૈયાકરણોના હાથે કેવી રીતે દાર્શનિક સ્વરૂપ પામ્યો તે એમના અંતમાં ૬૮ અતીવ સારગ્રાહી દૃષ્ટિપૂર્વક બતાવ્યું છે.

ભર્તૃહરિએ ભાષા-શબ્દને લગતી વ્યાકરણ યા શબ્દશાસ્ત્રની ચર્ચામાં શબ્દાદ્વૈત અને શબ્દબ્રહ્મ જેવી દાર્શનિક બાબતોની ચર્ચા કયા હેતુથી કરી હશે તે વિષે પોતાનો મત દર્શાવતાં ભટ્ટોજ દીક્ષિત લખે છે કે 'આ રીતે કોડીને શોધવા માટે નીકળેલા માણસે ચિંતામણિ મેળવ્યો' તે 'વસિષ્ઠ-રામાયણ'ની કહેવત અનુસાર, શબ્દના વિચાર માટે પ્રવૃત્ત થયેલો જિજ્ઞાસુ પ્રસંગવશાત્ ઉપનિષદો દ્વારા દર્શિત અદ્વૈત બ્રહ્મમાં પણ વ્યુત્પત્તિ પામે એ હેતુથી ભગવાન્ ભર્તૃહરિએ વિવર્તવાદ વગેરેની ચર્ચા કરેલી છે. ૬૯

૬૪. મત્રાયં પુરુષઃ સ્વયંજ્યોતિઃ । 'બૃહદારણ્યકોપનિષદ્', ૪-૩-૯.

૬૫. તમેવ માન્તમનુભાતિ સર્વમ્, તસ્ય માસા સર્વમિદં વિભાતિ ।

'કઠોપનિષદ્', ૫-૧૫, 'શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ્', ૬-૧૪.

૬૬. અનાદિનિધનં બ્રહ્મ શબ્દતત્ત્વં ચક્ષુરમ્, 'વાક્યપદીય', ૧-૧.

૬૭. 'ધ સ્ફોટનિર્ણય ઓવ કૌણ્ડભટ્ટ', પૃ. ૪૧-૪૨.

૬૮. 'ધ સ્ફોટનિર્ણય ઓવ કૌણ્ડભટ્ટ'.

૬૯. તદેવં વરાટિકાન્વેષણાય પ્રવૃત્તશ્ચિન્તામર્ણિ લબ્ધવાનિતિ વાસિષ્ઠરામાયણોક્તા
 ડડમાળકન્યાયેન શબ્દવિચારાય પ્રવૃત્તઃ સન્ પ્રસજ્ઞાદદ્વૈતે બ્રહ્મણ્યપિ વ્યુત્પત્ત્ય-
 તામિત્યભિપ્રાયેન ભગવાન્ ભર્તૃહરિર્વિવર્તવાદાદિકમપિ પ્રસજ્ઞાદ્ વ્યુદપાદયત્ ।
 - 'શબ્દકૌસ્તુભ', ટીકા, પૃ. ૧૫.

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૮ : ૩]

૧૪૯

સ્ફોટની ચર્ચામાં આગળ વધતાં ભટ્ટોળ દીક્ષિતે અને તેમને અનુસરીને કૌંડભટ્ટ સ્ફોટના આઠ પ્રકાર બતાવ્યા છે : (૧) વર્ણસ્ફોટ, (૨) પદસ્ફોટ, (૩) વાક્યસ્ફોટ, (૪) અખંડ પદસ્ફોટ, (૫) અખંડવાક્યસ્ફોટ, (૬) વર્ણજ્ઞતિસ્ફોટ, (૭) પદજ્ઞતિસ્ફોટ, (૮) વાક્યજ્ઞતિસ્ફોટ. આ આઠે ય પ્રકારના સ્ફોટનું શાસ્ત્રીય રીતે ખંડનમંડનપૂર્વક નિરૂપણ કરનાર આચાર્ય કૌંડભટ્ટ (ભટ્ટોળ દીક્ષિતના ભત્રીજા) છે. આ નિરૂપણ માટે એક અલગ લેખ આવશ્યક છે. અહીં તો આપણે સ્ફોટની દાર્શનિકતા સુધી આવીને વિરમીશું.

સ્ફોટની દાર્શનિકતા વિષેનું વધુ એક પ્રખ્યાત પ્રમાણ ભટ્ટોળ દીક્ષિતની ‘વૈયાકરણ-સિદ્ધાન્ત-કારિકાવલી’ની એક કારિકામાં મળી આવે છે. આ કારિકાની અવતરણિકા બાંધતાં કૌંડભટ્ટ કહે છે કે એક બાબુ શબ્દ કે પદ એક અખંડ એકમ છે, જ્યારે બીજી બાબુ વ્યાકરણ તો પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયના સંયોગથી બનતા શબ્દોને સિદ્ધ કરનારું છે, તો એ સ્થિતિમાં વ્યાકરણના જ્ઞાનની જરૂર કઈ એ પ્રશ્નનો જવાબ આ કારિકામાં આપ્યો છે : ‘જેમ અન્ન, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ અને આનંદ નામના પાંચ કોશ શુદ્ધ બ્રહ્મને જાણવાના ઉપાયો છે, તેવી રીતે (વ્યાકરણના) પ્રકૃતિ-પ્રત્યયની યોજના યથાર્થ એવા સ્ફોટરૂપ શબ્દબ્રહ્મના જ્ઞાન માટેના ઉપાયો છે.’^{૭૦} આ ઉપર વિવેચન કરતાં કૌંડભટ્ટ લખે છે કે “જેમ ‘ભૃગુવલ્લી’માં અન્ન, પ્રાણ, મન, વિજ્ઞાન અને આનન્દમય નામના પાંચ કોશોનું નિરૂપણ શુદ્ધ બ્રહ્મના જ્ઞાન માટે છે અથવા આનંદવલ્લીમાં પાંચ કોશોનું પ્રતિપાદન વાસ્તવિક આધાર- (પુચ્છ) રૂપ બ્રહ્મના બોધ માટે આવશ્યક છે, તેવી રીતે વાસ્તવ સ્ફોટના વિજ્ઞાન માટે (વ્યાકરણશાસ્ત્રનાં) પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય વગેરેનું જ્ઞાન આવશ્યક છે.”^{૭૧}

કૌંડભટ્ટ સ્ફોટસ્વરૂપની બ્રહ્મરૂપતા સિદ્ધ કરવા માટે ‘તૈત્તિરીયો-પનિષદ્’ની ‘ભૃગુવલ્લી’નો^{૭૨} નિર્દેશ કરીને પાંચ કોશોનો ઉલ્લેખ કરે

૭૦. પञ्चकोशादिवत्तस्मात् કલ્પનૈષા સમાશ્રિતા ।

‘વૈયાકરણભૂષણસાર’, વૈયાકરણસિદ્ધાન્તકારિકા, ૬૭.

૭૧. યથા ભૃગુવલ્લ્યામજ્જપ્રાણમનોવિજ્ઞાનાનન્દાત્મકકોશપञ्चકવ્યુત્પાદનં શુદ્ધ-
બ્રહ્મજ્ઞોધાય યથા વાનન્દવલ્લ્યાં કોશપञ्ચકવ્યુત્પાદનં વાસ્તવપુચ્છબ્રહ્મ-
બોધનાય एवं પ્રકૃતિપ્રત્યયાદિવ્યુત્પાદનં વાસ્તવસ્ફોટવ્યુત્પાદનાય એવેતિ ।

બાલકૃષ્ણ પંચોલી, ‘વૈયાકરણભૂષણસાર’, પૃ. ૫૦૬-૫૦૭.

૭૨. કૃષ્ણયજુર્વેદીય તૈત્તિરીયોપનિષદ્, અધ્યાય ૩ (‘ભૃગુવલ્લી’).

છે. આ નિર્દેશ 'તૈત્તિરીયોપનિષદ્'ના ત્રીજા અધ્યાયમાં છે. ત્યાં બતાવ્યું છે એ પ્રમાણે વરુણ નામના એક મુનિના પુત્ર ભૃગુને બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા થઈ. તેથી એ પોતાના પિતા પાસે ગયો. વરુણે પ્રથમ તો બ્રહ્મ (અદ્યતે મુજ્યતે=ઉપલભ્યતે સર્વેઃ એટલે કે બધાંથી ભોગવાતા સાંસારિક પદાર્થો) બ્રહ્મ છે તેમ બતાવ્યું. પણ પછી તો ભોગ્ય પદાર્થ તો ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ છે એવી શંકા થતાં પુનઃ પિતા પાસે ગયો. ત્યારે તેમણે પ્રાણ બ્રહ્મ છે એમ કહ્યું. પણ પ્રાણ જ્ઞાનસ્વભાવરહિત છે તેમ જાણી પુનઃ પિતા પાસે જતાં મન એ બ્રહ્મ છે એમ કહ્યું. પણ મન કરણરૂપે હોઈતે અસ્વતંત્ર અને વિનાશધર્મા હોવાથી, પિતા પાસે પુનઃ જતાં, તેમણે વિજ્ઞાન (બુદ્ધિ) બ્રહ્મ છે તેમ કહ્યું, પણ બુદ્ધિથી સંબદ્ધ કર્તાને તેથી કલેશની પ્રાપ્તિ થાય છે અથવા તે વૃત્તિઓથી ઉપહિત થાય છે તેમ જાણી પિતા પાસે પુનઃ જતાં વરુણે ભૃગુને આનંદ એ જ બ્રહ્મ છે, એમ બતાવ્યું. આમ ધીમે ધીમે ભૃગુને તેના પિતા નિકૃષ્ટ વસ્તુ ઉપરથી ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુ ઉપર લઈ ગયા, અને છેવટે ભૃગુએ બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. આ રીતે વ્યાકરણનું જ્ઞાન સ્ફોટ આદિ આઠ પ્રકારોના જ્ઞાન માટે છે, અને તે દ્વારા છેલ્લે અખંડ વાક્યસ્ફોટનું - બ્રહ્મનું દર્શન થાય છે.

કૌંડલદે એક વાર 'ભૃગુવલ્લી'માંનું ઉદાહરણ આપી, યથા વા ('અથવા તો') એમ કહીને 'આનંદવલ્લી' (કે 'બ્રહ્મવલ્લી')^{૭૩} માંનું ઉદાહરણ આપ્યું છે તેમાં યથા વા કહેવામાં કોઈક અરુચિનું બીજ રહેલું જણાય છે. આ અરુચિ-બીજને ખોલતાં વારાણસેય સંસ્કૃત વિશ્વવિદ્યાલયના નિવૃત્ત પ્રાધ્યાપક, મારા પૂજ્ય ગુરુવર પં. શ્રી બાલકૃષ્ણ પંચોલી, એમ જ માને છે કે 'ભૃગુવલ્લી'માં બ્રહ્મજ્ઞાન માટે ઉપાય તરીકે દર્શાવેલ પાંચમે આનંદમય કોશ, શુદ્ધ બ્રહ્મવાચી યા બ્રહ્મનો અપર પર્યાય થાય છે. અને તેમ થતાં 'પંચકોશ'માં 'પંચ' (પાંચ) પદનું ઉપાદાન (=અર્થ) સંગત થશે નહીં. તેથી 'આનંદવલ્લી'નું બીજું ઉદાહરણ આપ્યું છે.^{૭૪} 'આનંદવલ્લી'માં બતાવ્યું છે તેમ બ્રહ્મ પુરુષ પ્રતિષ્ઠા એટલે આનંદરૂપ બ્રહ્મ સંસારનું પુરુષ છે અર્થાત્ સર્વનો આશ્રય અને અંતિમ લક્ષ્ય રૂપ છે. પ્રસ્તુતમાં પણ તે સ્ફોટરૂપ શબ્દ જ બ્રહ્મરૂપ છે, એમ બતાવી કૌંડલદે તેને દાર્શનિક કક્ષાએ મૂક્યો છે.

૭૩. એજન, અધ્યાય ૨ ('બ્રહ્મવલ્લી' યા 'આનંદવલ્લી').

૭૪. વધુ માટે જુઓ બાલકૃષ્ણ પંચોલી, 'વૈયાકરણભૂષણસાર', 'પ્રભા ટીકા', પૃ. ૫૦૭.

સ્ફોટના જ્ઞાન માટે વ્યાકરણના જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે તે ઉપર ભાર મૂકતાં કૌંડભટ્ટે કહ્યું છે કે 'જેમ યજ્ઞિય વિધિના અનુષ્ઠાનમાં મંત્રના ઉચ્ચારણનું જ્ઞાન કે બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં વેદાન્તના શ્રવણથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન વિશિષ્ટ રીતે ઉપયોગી છે, તેમ સ્ફોટના જ્ઞાનમાં વ્યાકરણનું જ્ઞાન વિશિષ્ટરૂપે ઉપયોગી છે.' ૭૫

સંદર્ભ સૂચિ

- (૧) 'અર્થ વિજ્ઞાન ઔર વ્યાકરણદર્શન' (કપિલ દ્વિવેદી આચાર્ય), ૧૯૫૧.
- (૨) મમ્મટકૃત કાવ્યપ્રકાશ (સં. આચાર્ય વિશ્વેશ્વર), ૧૯૬૦.
- (૩) 'ડિક્શનરી ઓવ સંસ્કૃત ગ્રામર' (કે. વી. અબ્બંકર), ૧૯૬૧.
- (૪) જયંત ભટ્ટ કૃત ન્યાયમંજરી, બનારસ, ૧૯૩૬.
- (૫) યાસ્કકૃત નિરુક્ત, દુર્ગાચાર્યવિવૃત્તિસહિત, મુંબઈ ૧૯૩૦.
- (૬) 'પદમંજરી ઓવ હરદત્ત' (કાશિકાવૃત્તિ ટીકા), બનારસ, ૧૮૯૨.
- (૭) પાણિનીય સંસ્કૃત વ્યાકરણશાસ્ત્રપરંપરાનો ઇતિહાસ (જયદેવભાઈ મો. શુક્લ), ૧૯૭૫.
- (૮) 'ભર્તૃહરિ' (Bhartṛhari) (કે. એ. સુબ્રમણિય આચર) ૧૯૬૯.
- (૯) 'વાક્યપદીય ઓવ ભર્તૃહરિ વીધ ધ વૃત્તિ', કાંડ ૧ (કે. એ. સુબ્રમણિય આચર), ૧૯૬૫.
- (૧૦) વાક્યપદીય (બ્રહ્મકાંડ) (સૂર્યનારાયણ શુક્લ), ૧૯૬૧.
- (૧૧) વૈયાકરણભૂષણસાર (પ્રભા ટીકા) (બાલકૃષ્ણ પંચોલી), વારાણસી, ૧૯૪૭.
- (૧૨) પતંજલિકૃત મહાભાષ્ય (સં. કીલહોર્ન), ૧૯૬૨.
- (૧૩) પતંજલિકૃત વ્યાકરણમહાભાષ્ય (પ્રથમ નવાલ્લિક) (અનુવાદક ચારુદેવ શાસ્ત્રી), ૧૯૬૮.
- (૧૪) વ્યાકરણમહાભાષ્ય (શબ્દકૌસ્તુભદિ ટીકા સહિત) (સં. ગુરુપ્રસાદ શાસ્ત્રી), ૧૯૩૮.
- (૧૫) શ્રી ઉપનિષદો (તાત્પર્યદીપિકાસહિત) (નથુરામ શર્મા), ૧૯૨૬.
- (૧૬) 'સ્ફોટનિર્ણય ઓવ કૌંડભટ્ટ' (સદાશિવ જોષી), ૧૯૬૭.
- (૧૭) 'સ્ફોટવાદ ઓવ નાગેશ ભટ્ટ' (અડચાર ગ્રંથાલય, મદ્રાસ), ૧૯૫૬.

૭૫. તથા ચ વ્યાકરણાભ્યાસજન્યજ્ઞાને વૈજ્ઞાત્યં કલ્પ્યતે । મન્ત્રજન્યમિવાર્થસ્મરણે વેદાન્તજન્યમિવ બ્રહ્મજ્ઞાને ॥ એજન, ૫. ૫૦૯.

સપિર અને પ્લૂમ્ફીલ્ડ અનુસાર ધ્વનિઘટકનો વિભાવ

ભારતી મોદી

ધ્વનિઘટકની વિભાવનાનો ઉદ્દગમ યુરોપ અને ઈંગ્લેંડમાં થઈ ચૂક્યો તે આપણે નોંધ્યું.^૧ હવે એ વિભાવનાનો વિકાસ આજ સુધી કેવી રીતે થયો તે જોઈશું. પહેલાં તો તેના વિકાસમાં અમેરિકન ભાષાવિજ્ઞાનનો શો ફાળો છે તે જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. સોશ્યુરને આધુનિક વર્ણનાત્મક ભાષાવિજ્ઞાનના પ્રણેતા ગણીએ તો ય એવા વર્ણનાત્મક અભ્યાસે ધ્યાન ખેંચાય એવી શિસ્ત તરીકે પોતાનું આગવું સ્થાન સૌ પ્રથમ પ્રાપ્ત કર્યું તે અમેરિકામાં.

૧૯૨૦ની આસપાસ અમેરિકામાં 'એન્થ્રોપોલોજી'નું કાર્યક્ષેત્ર વિશાળ બની ગયું હતું. રેડ ઇન્ડિઅન ભાષાઓની વિવિધતા તરફ 'એન્થ્રોપોલોજિસ્ટો'નું ધ્યાન ખેંચાતાં એ ભાષાઓનો વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ શરૂ થયો. બોઆસના કાર્યનો મુખ્ય ઝોક ભાષાવિજ્ઞાન તરફ ન હોવા છતાં એમનું ભાષાવિજ્ઞાનને ક્ષેત્રે પ્રદાન ધણું મહત્ત્વનું ગણવું પડે. એમણે કહ્યું કે ભાષાના વર્ણન માટે નવી સંશોધનાત્મક વિધિ-પદ્ધતિઓની જરૂર છે. દરેક ભાષાને પોતાનું આંતરિક એવું તંત્ર હોય છે. તેથી સર્વસામાન્ય એવી નિરૂપણપદ્ધતિ દરેક ભાષા માટે અસંપન્ન બને. એમનું આ કથન એમને એક મોટા વર્ણનાત્મક ભાષાવિજ્ઞાની તરીકે ઠેરવે છે. એમનું 'ધ હેન્ડબુક ઓફ અમેરિકન ઇન્ડિઅન લેંગ્વેજિઝ' એ પુસ્તક ભાષાવિજ્ઞાનને ક્ષેત્રે મોટું પ્રદાન છે.

એમના જ વિદ્યાર્થી એકસાથે અદ્વિતીય વ્યક્તિ અને ભાષાવિજ્ઞાની હતા. એમનામાંનો ભાષાવિજ્ઞાની મોટો કે વ્યક્તિ મોટી તે કહેવું દુષ્કર છે. ભાષાના રૂપગત અભ્યાસમાંથી પાંગરી એમની પ્રવૃત્તિ અનેક દિશામાં વિસ્તરી. ભાષાનું રૂપગત વર્ણન એ તો એમના કાર્યની માત્ર શરૂઆત હતી. એમને માટે ભાષાવિજ્ઞાન એ સમાજવિજ્ઞાન હતું અને દરેક ભાષા એ સંસ્કૃતિનું એક પાસું હતી. બોઆસે, પોતે સપિરના શિક્ષક હોવા છતાં કહ્યું કે એમના ધ્વનિવૈજ્ઞાનિક કાર્યની પદ્ધતિઓ અને ધ્વનિઘટક માટેના સિદ્ધાંતોની સમજણ સપિરને આભારી છે.^૨ સપિરનાં ધ્વનિ અને ધ્વનિઘટક માટેનાં

૧. 'ભાષાવિમર્શ', ૧, ૨, એપ્રિલ, ૧૯૭૮.

૨. અમેરિકામાં આધુનિક ભાષાવિજ્ઞાનનો પ્લૂમ્ફીલ્ડ પછી એવી રીતે વિકાસ થયો કે સપિરની વિચારસરણીઓ તરફ ભાષાવિજ્ઞાનીઓનું ધ્યાન ખેંચાયું નહિ.

વિધાનો કોઈ પણ વૈજ્ઞાનિક વિષય માટે અનિવાર્ય એવી વિશદતાથી રજૂ થયા છે. સપિરના ધ્વનિ અંગેના અભ્યાસના ત્રણ મુખ્ય પાસાં આડીં રજૂ કર્યાં છે:

૧. ઉચ્ચારણમૂલક ધ્વનિવિજ્ઞાનનું મહત્ત્વ.
૨. ભાષામાં રહેલાં ધ્વનિનાં ભાત અને વ્યવસ્થા.
૩. ધ્વનિઘટક : એક મનોગત સત્ય.

આ ત્રણેયને દૂંકામાં સમજાવે.

સપિર માને છે કે ભાષા એ દ્વિમુખી પ્રવૃત્તિ છે. એનું એક રૂપ તે

મૂર્ત રૂપ - જેને આપણે વાણી કહીએ. વાણી ધ્વનિદ્વારા મૂર્ત થાય. એનું બીજું રૂપ તે અમૂર્ત રૂપ - આંતરિક રૂપ. આ રૂપ ગમે તેટલું મહત્ત્વનું હોય તો ય ભાષાના મૂર્ત ધ્વનિને એક આગવું મહત્ત્વ છે તે સ્વીકારવું પડે. બોલીએ ત્યારે જ તો સાંભળાય. સાંભળાતા ધ્વનિઓનું એક અમૂર્ત રૂપ આપણા મનમાં હોય છે; પણ તે અમૂર્ત રૂપ સુધી પહોંચવા મૂર્ત રૂપનો આશરો લેવો પડે. આ મૂર્ત રૂપ - વાણી કે વાચા - એ કોઈ એવી સરળ પ્રવૃત્તિ નથી કે માત્ર ઇન્દ્રિયોના હલનચલનનું વર્ણન કરીને સમજાવી શકાય. આ પ્રવૃત્તિ એટલે બોલવા માટેની ઇન્દ્રિયોની સતત ચાલુ રહેતી હલનચલનની બદલાતી અને ગોઠવાતી પ્રવૃત્તિઓનો સરવાળો. મગજમાં રહેલું ધ્વનિઓનું અમૂર્ત રૂપ, મૂર્ત ધ્વનિઓ સાથે સંબંધિત હોવા છતાં એ અમૂર્ત રૂપ વાણીનો ભાગ છે એમ કહી શકાય નહિ. ભાષાના વ્યવહાર માટે, સાંભળનાર એણે સાંભળેલા ધ્વનિને પોતાના મગજના અમૂર્ત રૂપમાં ફેરવે ત્યારે વ્યવહાર સંપૂર્ણ થયો ગણાય. મગજમાં રહેલું રૂપ એ એના અનુભવનું તત્ત્વ છે. એ મન વડે જોઈ શકાય એવી મૂર્ત ધ્વનિની પ્રતિકૃતિ (' વિઝ્યુઅલ ઇમેયજ ') છે. બોલતી વખતે થતું ઇન્દ્રિયોનું હલનચલન એ ધ્વનિને શ્રાવ્ય બનાવવા માટેનું સાધન છે. બોલવાની પ્રક્રિયા એ વાચાનું એવું ચક્ર છે જે ધ્વનિથી શરૂ થઈ ધ્વનિમાં જ પૂરું થાય છે. ધ્વનિ એ રીતે ગૌણ હોવા છતાં, શ્રવણજનક અર્થગ્રહણની પ્રક્રિયા એને લીધે જ ચાલુ થતી હોવાથી, ભાષાનું એ તાત્ત્વિક રીતે મહત્ત્વનું પાસું છે.

સપિરે જોયું કે ધ્વનિનું મહત્ત્વ સમજવા માટે ધ્વનિ સમગ્ર ભાષાનો ભાગ કઈ રીતે બને છે તે તપાસવું રહ્યું. જુદાંજુદા ધ્વનિ બોલવા માટે ઇન્દ્રિયોની હલનચલન દ્વારા થતી પ્રક્રિયાઓ એકબીજા સાથે સંકળાયેલી અને બંધબેસતી ગોઠવણમાંથી જન્મે છે. આ સાંકળ કે ગોઠવણમાં આવતા ધ્વનિ ભાષાના રૂપ (' મોર્ફીમ ') કે રૂપજૂથનો ભાગ બની નિશ્ચિત સ્વરૂપે

ધ્વનિઓની હાર સર્જે છે. બોલનારના મનમાં ધ્વનિઓ અંગેની અને એમના એકબીજા સાથેના સંબંધ અંગેની એક ભાત ('પેટર્ન') હોય છે. આ બતાવે છે કે ધ્વનિનું ઉચ્ચારણ એ માત્ર યાંત્રિક રીતે થતી પ્રવૃત્તિ નથી. ધ્વનિના ઉચ્ચારણ પાછળ રહેલી આ માનસિક પ્રક્રિયા ત્યારે જ સમજાય જ્યારે ભાષામાં રહેલી આવી 'ભાત' આપણે ઓળખી શકીએ. ભાષા જે રીતે 'ભાત' ઊભી કરે છે તે બતાવે છે કે દરેક ભાષાને પોતાની એક આગવી સ્વાયત્ત વ્યવસ્થા ('સિસ્ટમ') છે. આ ભાત - વ્યવસ્થા - ની બોલનારના મનમાં એક આકૃતિરચના ('કન્ફિગ્યુરેશન') રહેલી હોય છે. આ માનસિક પ્રવૃત્તિને લક્ષમાં લીધા વિના ધ્વનિનો અભ્યાસ થાય નહિ.

ધ્વનિને માત્ર ઉચ્ચારમૂલક કે શ્રવણમૂલક રૂપ જ નથી હોતું. ધ્વનિનું તો યોગ્ય એવા ભાષાજન્ય સંદર્ભમાં સાંકેતિક આવિષ્કરણ થતું હોય છે.^૩ બોલનાર આંતરિક સૂઝ વડે ધ્વનિસ્વરૂપ અનુભવે. આ સ્વરૂપ સમજાવવા સપિરે ધ્વનિઘટકની વિભાવના પ્રસ્તુત કરી. 'ભાષાના ધ્વનિઓનો સાપેક્ષ સંબંધ બતાવતા ધ્વનિસ્વરૂપનું એક એકમ તે ધ્વનિઘટક' એવી વ્યાખ્યા એમણે આપી. ધ્વનિનું મૂર્ત રૂપ અને ધ્વનિઘટક વચ્ચેનો સંબંધ જોવામાં મુશ્કેલી અનુભવાય, પણ ભાષાનો ધ્વનિ એ કોઈ સ્થૂળ ભૌતિક લાક્ષણિકતાઓનો સરવાળો નથી એટલું સમજાવે તો આ મુશ્કેલી દૂર થાય. મનુષ્યના અનુભવ-જગતનું, વિચાર-જગતનું કોઈ પણ એકમ આવા સરવાળા ક્યે સમજાય નહિ. ધ્વનિઓના સંબંધની સંકુલ વ્યવસ્થામાં કાર્યગત રીતે સ્પષ્ટ બિન્દુ બનતા ધ્વનિઘટકને ઓળખવામાં ઉચ્ચારણલક્ષી વર્ણનની જરૂર પડે ખરી. પણ એક ધ્વનિની જુદા જુદા સંદર્ભમાં દેખાતી ભૌતિક લાક્ષણિકતાઓમાંથી કઈ અપ્રસ્તુત ગણીને અવગણી શકાય અને કઈ ધ્વનિઘટકની વ્યાખ્યા માટે પ્રસ્તુત - મહત્વની ગણાય તે નક્કી કરવું મૂંઝવી નાખે એવી પ્રવૃત્તિ છે, અને તે તરફ સપિરે અંગુલિનિર્દેશ કર્યો. એ જાણતા હતા કે ધ્વનિઘટકની અમુક લાક્ષણિકતાઓનો સામાજિક અને માનસિક સંદર્ભમાં સ્વીકાર કરવો પડે; અને આવા સંદર્ભમાં પ્રકટ થતી લાક્ષણિકતા તારવવી સહેલી નથી.

સાથે જ સપિરે ત્યારના ભાષાવિજ્ઞાનીઓની એક મોટી ભૂલ પણ ચીંધી હતી. એમણે કહ્યું કે ધ્વનિઘટકની વિભાવનાને સૈદ્ધાંતિક ચર્ચા

૩. સપિરે માનતા હતા કે કોઈ પણ વિષયના અભ્યાસના શરૂઆતના ગાળામાં, એના નિગમનનિષ્ઠ ('ઇન્ડક્ટિવ') તબક્કામાં, સ્થૂળ સામગ્રીની જરૂર પડે, પણ તે તો શરૂઆત કરવા પૂરતી જ.

પૂરતી જ મહત્વની ગણવી તે તદ્દન ખોટું છે. વૈજ્ઞાનિક રીતે ન કેળવાયેલા ખોલનાર કે સાંભળનારને અમુક એક ધ્વનિનાં મૂર્ત થતાં જુદાંજુદાં સ્વરૂપો અંગે સમજ કરી શકાય નહિ. એને તો આપોઆપ ધ્વનિઘટકનું એકમ સમજાઈ ગયું જ હોય છે. એણે ધ્વનિના સદ્ભવ મેદોમાંથી મુખ્ય તત્ત્વ તારવી લીધું હોય છે અને એ તત્ત્વનું ધ્વનિસ્વરૂપના ચોકઠામાં સ્થાન પણ નક્કી કરી લીધું હોય છે. એનો ધ્વનિના વ્યવહાર ઉપર સંપૂર્ણ કાબૂ હોય છે. આ બધું એ સહજ રીતે કરતો હોય છે. એ અંગે એ સલાહ પણ નથી હોતો. આથી આ પ્રક્રિયાને ‘મનોગત સત્ય’ તરીકે ઓળખવી પડે. અને ધ્વનિઘટક એ એક ‘મનોગત સત્ય’ છે.

‘ભાત’, ‘વ્યવસ્થા’ અને ‘ધ્વનિઘટક : એક મનોગત સત્ય’ એ ત્રણેય વિષય ઉપરના સપિરના વિચારો મૌલિક અને પ્રગલ્ભ હતા.

હવે આપણે જેના નામ ઉપરથી ભાષાવિજ્ઞાનમાં બ્લૂમ્ફીલ્ડ-યુગ કહેવાયો તે બ્લૂમ્ફીલ્ડના વિચારો જોઈએ. બ્લૂમ્ફીલ્ડ સપિરના વિદ્યાર્થી હતા. છતાં ઘણી રીતે તેમના ધ્વનિઘટક અને ધ્વનિસ્વરૂપ અંગેના વિચારો જુદું વલણ લે છે. એમના પછી એમના અનુયાયીઓએ એમની કાર્યપદ્ધતિ વિકસાવવા જુદીજુદી રીતે પ્રયત્નો કર્યા. એમાં કયાંક કયાંક સૈદ્ધાંતિક પ્રશ્નોમાં અથવા તો નિરૂપણપદ્ધતિમાં એ લોકો ગોથું ખાઈ ગયા છે. આ બધું વિગતે તો જોવું શક્ય નથી. બ્લૂમ્ફીલ્ડના વિચારો પશ્ચાદ્ભૂમિકામાં રહ્યા છે તેથી તેમને પહેલાં સમજી લઈ એમની પછી જુદા પ્રવાહો કેવું વલણ લે છે તે સમજવા પ્રયત્ન કરીશું.

બ્લૂમ્ફીલ્ડને સપિરથી જુદા પાડનાર એ મુખ્ય કારણો છે : એક છે બ્લૂમ્ફીલ્ડના ભાષાના અભ્યાસને વિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ આપવાના સલાહ પ્રયત્નો અને બીજું છે એમનો, પોતાના વિષયના પ્રશ્નોના નિરાકરણ માટે ચિત્તવાદી (‘મેન્ટાલિસ્ટિક’) મનોવિજ્ઞાનનો જે ઉપયોગ થતો હતો તે સામેનો વિરોધ. એમનું ‘લિંગ્વિસ્ટિક આસ્પેક્ટ્સ ઓફ સાયન્સ’ (૧૯૩૯) નામનું લખાણ અને ભાષાવિજ્ઞાન માટે રજૂ થયેલા ‘પોસ્ટ્યુલેટ્સ’ (૧૯૨૬) - એ બે બતાવે છે કે પ્રથમ વાર અમેરિકાના ભાષાવિજ્ઞાનીએ પોતાની શિસ્તે વિજ્ઞાન તરીકે શું કરવું જોઈએ તે સ્પષ્ટ કર્યું.^૪ માર્ટિન જૂસે સપિર અને બ્લૂમ્ફીલ્ડ માટે

૪. બ્લૂમ્ફીલ્ડની કોઈ પણ વિચારસરણી સમજવા માટે એમના આ પ્રયત્નો ઉપર પહેલાં ધ્યાન આપવું રહ્યું.

કહ્યું કે સપિરને યાદ કરતાં જ 'પ્રતિભા' શબ્દ યાદ આવે, જ્યારે બ્લૂમ્ફીલ્ડનું કોઈ પણ લખાણ વાંચતાં 'પ્રશિષ્ટ' એવો શબ્દ યાદ આવે છે.

બ્લૂમ્ફીલ્ડ કહેતા કે કોઈ પણ વૈજ્ઞાનિક વિધાન એવી ભાષામાં રજૂ થવું જોઈએ કે વૈજ્ઞાનિક દાવાને ખોટો પુરવાર કરવો હોય તો એ વિધાનની ભાષા આપણી એવી પ્રવૃત્તિની આડે ન આવે, અર્થાત્ વૈજ્ઞાનિક વિધાન બેદનીય કે ક્ષોદ્ધક્ષમ ('વલ્નરેબલ') હોવું જોઈએ. આ કરવું સહેલું નથી. વિજ્ઞાનની ગૂઢ વાતોને સ્પષ્ટ અને દૃઢ રીતે કહેવી અને યોગ્ય ભાષામાં રજૂ કરવી તે વિજ્ઞાનની કસોટી છે. ભાષાનો વિજ્ઞાન માટે વિશિષ્ટ પ્રકારે ઉપયોગ થાય છે. તેથી તે ભાષા અદ્ભુત રીતે અસરકારક હોય છે. આ ભાષા વૈજ્ઞાનિક વ્યવહારને અવૈજ્ઞાનિક વ્યવહારથી જુદો પાડે છે. વિજ્ઞાનીઓ માને છે કે 'મન'ની સાથે સંબંધિત - અભૌતિક - એવા શબ્દોને વિજ્ઞાનની ભાષામાં સ્થાન ન હોવું જોઈએ. એવા શબ્દો વિજ્ઞાનની ભાષામાં આવી જાય તો આપણી પ્રવૃત્તિમાં 'મેન્ટલિઝમ' પ્રવેશે. કોઈ પણ જાતનું 'મેન્ટલિઝમ' લાભાવગર જે કહીએ તે જ વૈજ્ઞાનિક રીતે તથ્ય ગણાય. આ કારણે વિજ્ઞાનીઓ પોતે જે ભાષા વાપરે છે તેના ઉપર બહુ ધ્યાન આપવું પડે. એમણે પોતાની 'પરિભાષા'નું નિર્માણ કરવું પડે - નવો શબ્દભંડોળ તૈયાર કરવો પડે. શરૂઆતમાં નખળા લાગે એવા નવા શબ્દો દાખલ કરવાની પ્રવૃત્તિ ('નિઓલજિઝમ')થી માંડીને એમનું શબ્દભંડોળ એવી કક્ષાએ પહોંચવું જોઈએ કે પોતાના ક્ષેત્રની દરેક વ્યક્તિને સમજાય એવી સંપન્ન શબ્દભંડોળની વ્યવસ્થા તૈયાર થાય. આ ભાષા કાળજીપૂર્વક તૈયાર થયેલી અને વિશિષ્ટ પ્રકારની ચીવટઈવાળી બને. આ ભાષાનો વ્યવહાર ક્યાંય સંદિગ્ધ ન રહે. એના દરેક શબ્દનો અર્થ પૂર્વનિર્ણીત જ હોય અને તેથી અર્થવ્યવહાર ક્યાંય ધૂંધળો બની જ શકે નહિ. દરેક શબ્દની વ્યાખ્યા નક્કી થયેલી હોવી જોઈએ. વિજ્ઞાન એ જાહેર પ્રવૃત્તિ છે અને તેની શબ્દપ્રવૃત્તિમાં કોઈ પ્રકારના વ્યક્તિગત અર્થદર્શનને સ્થાન નથી. દરેક શબ્દનો પ્રતિભાવ દરેક વખતે દરેક સ્થળે એક જ સરખો રહે.

તે સાથે બ્લૂમ્ફીલ્ડ એમ પણ માને છે કે વિજ્ઞાનીએ પોતાના વિષયની પૂરતી ચકાસણી થાય તે માટે એ વિષય અંગે 'પરિગૃહીત વિધાનો' ('પોસ્ટ્યુલેયુટ્સ') રજૂ કરવા. 'પોસ્ટ્યુલેયુટ' એટલે કોઈ સ્વીકારેલા વિચાર અંગેનું ચોક્કસ વૈજ્ઞાનિક ભાષામાં કરેલું વિધાન. આથી બ્લૂમ્ફીલ્ડે પોતાના વર્ણનાત્મક ભાષાવિજ્ઞાન અંગેના વિચારોને 'પોસ્ટ્યુલેયુટ્સ' દ્વારા રજૂ કર્યા છે. એમનું

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૮ : ૩]

માનવું હતું કે આવા 'પોસ્ટ્યુલેયુટસ'ને લીધે ખોટી શંકા કે ચર્ચાને સ્થાન રહે નહિ. એમણે ધ્વનિઘટક, રૂપ, શબ્દ, પદ, વાક્યરચના અને ઇતિહાસલક્ષી ધ્વનિપરિવર્તન માટેનાં આવાં વિધાનો રજૂ કર્યાં. એમના વિજ્ઞાન અંગેના વિચારો અહીં દ્રુકમાં રજૂ કર્યાં છે, જેથી એમની કાર્યપ્રવૃત્તિમાં આ 'વૈજ્ઞાનિકત્વ'ની પ્રતિષ્ઠાને જે મહત્ત્વનું સ્થાન હતું તે હકીકત ધ્યાનમાં આવે.

હવે એમની ધ્વનિઘટકની વિભાવના જોઈએ. એમણે એમના પુસ્તક 'લૅંગ્વેજ' (૧૯૩૩)માં કહ્યું છે કે ભાષાવિજ્ઞાનનું કાર્ય એ ક્ષેત્રમાં સંશોધન કરવાનું છે : એક ધ્વનિના અને બીજા અર્થના.

એમણે કહ્યું કે ધ્વનિની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ, જે ઉચ્ચારણમૂલક ધ્વનિવિજ્ઞાનની કક્ષાએ આપણે આસાનીથી નોંધીએ છીએ તે બધી ભેદક ('ડિસ્ટિંગ્વિશ') નથી હોતી. જે લાક્ષણિકતાઓ અર્થ સાથે સંકળાયેલી હોય તે જ ભેદક હોય છે. આવી વિશિષ્ટ અને ભેદક લાક્ષણિકતાઓ ઓળખવા માટે ઉચ્ચારણમૂલક ધ્વનિવિજ્ઞાનની કક્ષા આપણે છોડવી પડે.

ભાષાના ધ્વનિ એક સતત રીતે વહેતા પ્રવાહરૂપે પ્રકટ થતા હોય છે. શ્રવણમૂલક લાક્ષણિકતાઓને આધારે આપણે આ પ્રવાહના ભાગ પાડી ધ્વનિઓને જુદા કરીએ છીએ અને તેવું કરવા જતાં આપણને ધ્વનિનું નાનામાં નાનું ભેદક ઘટક સાંપડે, જેને આપણે ધ્વનિઘટક ('ફોનિમ') કહીએ. ભેદક લાક્ષણિકતાઓનો એક સમૂહ તે એક ધ્વનિઘટક. આ લાક્ષણિકતાઓના સમૂહને - ધ્વનિઘટકને - બોલનાર બોલતો નથી હોતો, કારણ ધ્વનિઘટક એ કોઈ એક ધ્વનિ નથી પણ શ્રવણમૂલક લાક્ષણિકતાઓનો સરવાળો છે. સપિરની જેમ બ્લૂમ્ફીલ્ડ પણ માને છે કે ઇન્ડિયોના હલન-ચલનના ફેરફારો નોંધવાથી ધ્વનિનો સાચો અભ્યાસ ન થાય.

બ્લૂમ્ફીલ્ડે સપિર કરતાં સહેજ જુદી રીતે ધ્વનિઘટકને જોયો. એમણે કહ્યું કે ભાષામાં જે રીતે બોલનારે ઉપજાવેલા ઉદ્દીપનનો સાંભળનારના પ્રતિભાવ સાથે સંબંધ થાય છે તેનો અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે. બોલનાર-સાંભળનાર ધ્વનિની અમુક ભેદક લાક્ષણિકતાઓ તારવે છે અને એ રીતે ઘટકો ઓળખે છે. જેને એક વાર ઘટક ગણવામાં આવે તે ઘટકમાં ભાષાના બીજા એવા ઘટકો કરતાં જુદા રહી શકવાની શક્તિ - લાક્ષણિકતા - હોવી જોઈએ. ધ્વનિઘટકનું મહત્ત્વ એના ધ્વનિમોજાઓએ ભભી કરેલી એની 'આકૃતિરચના' ('કન્ફિગ્યુરેશન')માં જ નથી, પણ એક ધ્વનિઘટકની એવી છાપ બીજા બધા ધ્વનિઘટકોની છાપ કરતાં જુદી રહે તેમાં છે. અને

આવું બતાવવા માટે શ્રવણમૂલક ધ્વનિવિજ્ઞાનનું ગમે તેટલું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોય તો યે પૂરતું નથી, કારણ કે એ ભાષાનું ધ્વનિબંધારણ બતાવી શકે નહિ. ધ્વનિબંધારણ સમજવા માટે પ્રસ્તુત છે ધ્વનિઘટકોનો ‘અર્થ’ની મદદથી કરાયેલો અભ્યાસ. ધ્વનિઘટક નક્કી કરવા માટે, ધ્વનિઘટકો વચ્ચે ભેદ પાડવા માટે, બ્લૂમ્ફીલ્ડે ‘અર્થ’ની મદદ લીધી. કયા ધ્વનિસમૂહોનો ‘અર્થ’ એકસરખો છે અને કયાનો નથી તે જોયા પછી જ ધ્વનિઘટકો વચ્ચેનો ભેદ શોધી શકાય. એમણે ફરી ફરીને આ કાર્ય માટે ‘અર્થ’ને અનિવાર્ય ગણાવ્યો : એટલે સુધી કે એમના મતે જ્યાંસુધી ‘અર્થ’ને લગતો અભ્યાસ ભાષાવિજ્ઞાનની સીમા બહારનો ગણવામાં આવે ત્યાંસુધી ભાષાનું પૃથક્કરણ એ માત્ર એક નોંધ જેવું જ રહી જાય !

બ્લૂમ્ફીલ્ડના સૈદ્ધાંતિક વિચારો અને એમના અનુયાયીઓએ ઊભા કરેલા કેટલાક અતિ મહત્વના (ધ્વનિઘટક - ધ્વનિસ્વરૂપના અભ્યાસને લગતા) પ્રશ્નો સમજવા અહીં થોડું વિષયાંતર કરીએ. બ્લૂમ્ફીલ્ડે જે સ્વીકાર્યાથી ‘પોસ્ટ્ર્યુલેયુદ્સ’ રજૂ કર્યા અને જેવી સ્પષ્ટતાથી વિજ્ઞાનની ભાષા ઉપરના મત રજૂ કર્યા તે જોતાં એમના ‘અર્થ’ ઉપરના વિચારોની સંદિગ્ધતા નવાઈ પમાડે છે.

એમણે કહ્યું કે પ્રત્યક્ષ ભાષા જ્યારે બોલાય ત્યારે સંકેતરૂપે બોલાય છે. બોલનારનું બોલવું અને સાંભળનારના પ્રતિભાવ એકબીજા સાથે શા માટે એટલા બધાં સંકળાયેલાં છે ? બોલનારે વાપરેલા સંકેતો ‘અર્થ’ નિષ્પન્ન કરે છે તે માટે. જો કે કોઈ શબ્દનો ‘અર્થ’ નક્કીપણે કહેવો એ અઘરું છે; કારણ, શબ્દનો ભાષામાં વ્યવહાર એક જ પ્રકારે થતો હોતો નથી. શબ્દના થતા વિવિધ ઉપયોગોમાંથી એક સર્વસામાન્ય એવું અર્થરૂપ તારવવાનું હોય છે. છતાં ‘અર્થ’ની વ્યાખ્યા આપવાનું કામ ભાષાવિજ્ઞાન માટે શક્ય નથી. તે શક્ય કરવા માટે બીજી વૈજ્ઞાનિક શિસ્તોની મદદ લેવી જોઈએ. એમનો આ આગ્રહ સમજી શકાય એવો નથી. કઈ કઈ શિસ્તની મદદ લેવી અને કઈ રીતે લેવી તે સ્પષ્ટ થયું નથી. આમ તો એમણે પુસ્તકની શરૂઆતમાં જ કહ્યું કે મનોવિજ્ઞાન ઉપર આધાર રાખ્યા વિના ભાષાવિજ્ઞાનનું કાર્ય કરવું જોઈએ. કોઈ પણ જાતની વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિ સ્વાયત્તપણે થાય તે યોગ્ય છે - જેથી મનોવિજ્ઞાનની સંદિગ્ધતા ભાષાવિજ્ઞાનમાં પ્રવેશે નહિ. ‘લેંગ્વેજ’ પુસ્તકમાંનું ‘મિનિક’ નામનું પ્રકરણ વળી વધારે ગૂંચવણ ઊભી કરે છે. આ પ્રકરણમાં પણ એમણે ફરીથી કહ્યું

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૮ : ૩]

૧૫૯

છે કે 'અર્થ'ની વ્યાખ્યા આપવાનું કામ ખીજાં વિજ્ઞાનોની મદદ વડે કરવું રહ્યું ! અને 'અર્થ'નો આધાર ધ્વનિઘટક નક્કી કરવા માટે તો લેવો જ પડે ! આ 'અર્થ' એ શું ? 'અર્થ' જે મન સાથે સંબંધિત વિભાવનાઓ સાથે સંકળાયેલો હોય તો સ્વાભાવિક રીતે જ મનોવિજ્ઞાનનો આધાર લઈ 'અર્થ'ની વ્યાખ્યા આપવી પડે. અહીં પાછા બ્લૂમ્ફીલ્ડ સળગ થઈ 'મેન્ટા-લિસ્ટિક' અને 'મેકેનિસ્ટિક' મનોવિજ્ઞાનને સમજાવી 'મેકેનિસ્ટિક' મનો-વિજ્ઞાનની પદ્ધતિને પસંદ કરે છે. આમ એકંદરે આ બધું એકસરખી રીતે સુસંગત લાગતું નથી, અથવા કહો તો સમગ્ર રીતે જોતાં એમાં એકતંત્રતા દેખાતી નથી અને તેથી આપણને સહેજ મૂંઝવણ થાય છે.

ફરીથી પાછા ધ્વનિઘટક ઉપર આવીએ. એમણે કહ્યું કે એક વખત ધ્વનિઘટક નક્કી થઈ જાય પછી દરેક ઘટક માટે સ્વતંત્ર એવાં પ્રતીકો શોધવાં પડે. એક ધ્વનિઘટક માટે એક જ પ્રતીક રહે એવો આગ્રહ એમણે રાખ્યો. આ આગ્રહને બે રીતે જોવો પડે : એક તો એ કે જ્યારે સ્પર્શસંધર્ષી ('એફ્ફિક્યૂટ') જેવા ધ્વનિઘટક માટે પ્રતીક આપવાનું હોય ત્યારે પણ બને ત્યાં સુધી તે પ્રતીક એક જ ઘટકનું બનેલું પસંદ કરવું - જેમ કે ગુજરાતી શબ્દ 'ચાર'માં પહેલો ધ્વનિઘટક કાંતો 'ts' અથવા 't' વડે રજૂ થઈ શકતો હોય ત્યારે 't' ને પસંદગી આપવી - જે સૈદ્ધાંતિક રીતે એમાં કોઈ અડચણ ન આવતી હોય તો. જ્યારે આંતરરાષ્ટ્રીય ધ્વનિમંડળની સંકેતપદ્ધતિ નક્કી થઈ હતી ત્યારે ધ્વનિબંધારણ અંગેના ખ્યાલો એટલા સ્પષ્ટ થયા ન હતા. આથી બ્લૂમ્ફીલ્ડ એમ કહેવા માંગતા હતા કે આપણે હવે તો બંધારણ-મૂલક સંકેતો આપવા રહ્યા. ખીજું એ કે દરેક ધ્વનિઘટકનું ભાષામાં આગવું સ્થાન હોય છે અને તેથી દરેક ઘટક માટે આગવું પ્રતીક પણ હોવું ઘટે. આમ બંને રીતે જોતાં એમનો ઉપર્યુક્ત આગ્રહ સ્વીકાર્ય લાગે. પાછળથી નિરૂપણપદ્ધતિના પ્રશ્નો ઉકેલવા જતાં આ આગ્રહને એમના અનુયાયીઓએ દુરાગ્રહ બનાવી મૂક્યો અને કેટલીક સૈદ્ધાંતિક મુશ્કેલીઓ ઊભી કરી, જેમનો ઉકેલ તેઓ આપી શક્યા નહિ. આની ચર્ચા પછીથી કરીશું.

એક ખીજી વાત અહીં મૂકવી જરૂરી લાગે છે. બ્લૂમ્ફીલ્ડ ઘણા મોટા પ્રત્યક્ષવાદી - અનુભવવાદી ('એમ્પિરિસિસ્ટ') હતા. એમના કેટલાંક 'એમ્પિરિકલ' અવલોકનો વિચારવા જેવાં છે. આ અવલોકનો એમણે આખરી દાવા તરીકે કે નિયમ તરીકે નથી મૂક્યાં, જતાં તે ઘણાં મૂલ્યવાન છે. બહુ ઊંડી સમજ અને વિશાળ અનુભવને કારણે આ અવલોકનો સ્વાભાવિક રીતે

જા ધ્યાન ખેંચે છે. એવું એક અવલોકન અહીં જોઈએ. એમણે કહ્યું કે ભાષામાં સ્વર-ધ્વનિઘટકોની સંખ્યા ઓછી હોય તો એ ભાષાના સ્વર-ધ્વનિ-ઘટકોના ઉપઘટકો (‘એલફોન્ઝ’)ની સંખ્યા વધારે હોવાની શક્યતા ખરી. એમનું આ વિધાન પુરવાર કરવા એમણે સ્પેનિશ, ટેગેલોગ વિગેરે ભાષાઓના દાખલા આપ્યા છે. આ વિધાન નિયમ ન બને તો ય એક ઘણું મજબૂત વૈજ્ઞાનિક અવલોકન તરીકે એનું સ્થાન રહે જ.

હવે છેલ્લે આપણો જે મૂળ પ્રશ્ન છે તે પૂછીએ કે ધ્વનિઘટકની વિભાવના સપિર પછી કેટલી વિકસી અને કઈ રીતે વિકસી? એટલું કહેવું પડે કે ધ્વનિઘટકની વિભાવનાનું ફલક હવે ઘણું વિશાળ બન્યું. બ્લૂમ્ફીલ્ડની ધ્વનિઘટકની વ્યાખ્યા ક્યાં જુદી પડે છે તે જોવા કરતાં એમનો સમગ્ર દષ્ટિકોણ જુદો રહ્યો તેની નોંધ લેવી રહી. એમનામાંનો વિજ્ઞાની એટલો જાગ્રત હતો કે એમણે ‘પોસ્ટયુલેયુટ્સ’ દ્વારા સરળ ભાષામાં ધ્વનિઘટકને સમજાવ્યો, તો સાથે જ ધ્વનિઘટક કેમ નક્કી કરવા તે અંગેની પદ્ધતિ આપવાની શરૂઆત પણ કરી, જે એમના અનુયાયીઓએ પાછળથી વ્યવસ્થિત નિરૂપણપદ્ધતિમાં ફેરવી. ધ્વનિઘટકના ઉચ્ચારણમૂલક મૂર્તિ એવા ફેરફારો (‘મોડીફિકેશન’)ની સમજણ આપી ઉપઘટકની વિભાવનાની શરૂઆત કરી. અને છેલ્લે બહુ જ મહત્વની એવી ભાષાના ધ્વનિબંધારણ અંગેની પણ વિગતે રજૂઆત કરી. બંધારણ (‘સ્ટ્રક્ચર’)ની વાત કરી ભાષાના સમગ્ર એકમમાં ધ્વનિ કઈ રીતે વણાઈ ગયા છે એ હકીકત સ્પષ્ટ કરી. આ બધું જ પાછું એમણે એટલી બધી વૈજ્ઞાનિક સભાનતાથી કર્યું કે એમની કેટલીક ક્ષતિઓ કેમ થઈ તે પણ આપણે તરત સમજી શકીએ છીએ. બ્લૂમ્ફીલ્ડના આગ્રહ ઘણા કડક હતા, કેમ કે એમના સમયની ભાષાવિજ્ઞાનની પરિસ્થિતિ એવી હતી કે મનોવિજ્ઞાનની લપસણી ભૂમિમાં સહેજે પડાય. એથી તેઓ વિશેષ કાળજી લેવા ગયા. કોઈ પણ વિજ્ઞાની જ્યારે પ્રારંભનું કામ કરતો હોય અથવા તો બે ગાળાઓના સંધિકાળમાં કામ કરતો હોય ત્યારે આવી ક્ષતિઓ થવાની જ. આ ક્ષતિઓને કારણે આગળ જતાં કેટલાંક સૈદ્ધાંતિક કોયડા ઊભા થાય છે. તે સ્પષ્ટ થાય તે માટે જ આ ક્ષતિઓનો નિર્દેશ કર્યો છે.^૫

૫. આ હકીકતો વાંચતા કદાચ એ સપિર-બ્લૂમ્ફીલ્ડના વ્યક્તિગત કાળાની નોંધ જોવો હાથે. પણ ધ્વનિઘટકની વિભાવના મહત્વના ભાષાવિજ્ઞાનીઓને હાથે જુદીજુદી રીતે કેવી ધડાતી આવી તે નોંધવું જ રહ્યું.

પડવું : સ્વતંત્ર, સંયુક્ત અને સમસ્ત ક્રિયાપદ લેખ હરિવલ્લભ ભાયાણી

૧. ગુજરાતી, હિન્દી વગેરે ભારતીય ભાષાઓમાં 'અમુક સ્થિતિ હોવી', 'અમુક ક્રિયા થવી', 'અમુક ક્રિયા કરવી' વગેરે સામાન્ય સાદા અર્થ આખ્યાતિક ધાતુઓ, તેમના પરથી સાધિત અંગો કે હોવું, થવું, કરવું વાળા શબ્દગુચ્છો વ્યક્ત કરે છે, પણ તે ઉપરાંત ક્રિયા-આપારોના વિશિષ્ટ પ્રકાર કે અવસ્થાઓ (જેમ કે ક્રિયા એકાએક થવી, પૂરેપૂરી થવી, શરૂ થવી, ચાલુ રહેવી, કરવા ઇચ્છવું વગેરે) કેટલાંક સામાન્ય આખ્યાતિક ધાતુઓ રૂઢિલક્ષણથી વ્યક્ત કરે છે. જવું, બોલવું, પઢવું, ચંદવું, નાચવું, રાચવું, રહેવું, સ્થાવું, વઝવું વગેરે (કે તેમના પરથી સાધિત અંગો) આ રીતે પણ વપરાય છે. નામ, વિશેષણ કે ક્રિયાવિશેષણ પૂર્વપદ તરીકે હોય તેવા, આ રૂઢિ અર્થ ધાતુવાળા શબ્દગુચ્છ 'સંયુક્ત ક્રિયાપદ' તરીકે અને આખ્યાતિક રૂપ પૂર્વપદ તરીકે હોય ત્યારે 'સમસ્ત ક્રિયાપદ' તરીકે ઓળખાવાયા છે. ગુજરાતી વગેરેમાં તેમનો અત્યંત વ્યાપકપણે પ્રયોગ થાય છે, અને તેમનો વિકાસ અને સ્વરૂપવર્ણન ભારતીય-આર્ય ભાષાઓની અત્યંત કૂટ સમસ્યા છે. અનેક અભ્યાસીઓએ જુદીજુદી દષ્ટિ, પદ્ધતિ અને સૈદ્ધાન્તિક ભૂમિકાઓથી આ વિષયની ચર્ચા કરી છે. પ્રયોગોને આધારે તે તે ક્રિયાપદની વિવિધ અર્થ ઝાંચાઓ જુદી પાડવાથી આ વિષયની કેટલીક ગૂંચો ઉઠેલવાની દિશામાં આગળ વધી શકાશે એવી સંમતી અહીં ગુજરાતી પડવુંની સાથે સંકળાયેલા રૂઢિપ્રયોગોને તપાસવાનો એક પ્રયાસ કર્યો છે.

પડવું (૧) :

પડવું : 'એકાએક અવશપણે, ઉપરથી નીચે, ગતિ થવી; વ્યુત થવું; આવી લાગવું; તાટકવું.'

૨. પડવુંનો મૂળ પ્રાથમિક અર્થ છે : કોઈ નક્કર પદાર્થની પોતાનું સ્થાન કે સ્થિતિ ત્યજીને, અવશપણે, એકાએક, ઊંચેથી નીચે ગતિ થવી; વ્યુત થવું કે વ્યવવું.

જે સ્થાનેથી વસ્તુ પડે તે સ્થાન 'માંથી' 'પથી', ઉપરથી વગેરે વડે દર્શાવાય છે, જેમ કે -

૧૬૨ [ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૮ : ૩

કેરી પડી. પાણી પડે છે. લોહી પડયું. પરદો પડશે. પથ્થર પડ્યો. ચડે તે પડે. પડયું કે પડશે. (શરીર) પડતું મૂકવું. હાથમાંથી પડયું. છાપરેથી પડયું. ઝાડ ઉપરથી પડયું. પંદરમે માળેથી પડ્યો. ગળવામાંથી કાંઈક પડયું.

૩. ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં પડવાની ક્રિયામાં મૂળ સ્થાન છોડી દેવાનો પણ સમાવેશ થાય છે : એ સ્થાન 'વચ્ચી' વગેરે વડે દર્શાવાયું છે. પરંતુ સમાન્ય જાણી સ્થિતિ કે અવસ્થામાંથી આડી સ્થિતિ કે અવસ્થા થઈ - ઢળી જઈ - એકાએક નીચે આવી લાગવા માટે પણ પડવું વપરાય છે, જેમ કે - ઝાડ પડયું. સંભાળજો, ખાટલો (થાંભલો, કપાટ, ટેબલ, ખુરશી, ગાડું વગેરે) પડશે. ભીંત પડી ગઈ.

૪. આવી રીતે વ્યુત થતી કે ઢળી જઈ નીચે આવતી વસ્તુ, નીચે કશાકની ઉપર કે અંદર એકાએક આવી લાગે છે તે માટે પણ પડવું વપરાય છે. પડવાનું સ્થાન 'વ', 'માં', અંદર, ઉપર કે પર વડે દર્શાવાય છે, જેમ કે -

કેટલાં બધાં ભોર પડ્યાં ! પડ્યા ઉપર પાટુ. પડાપડી. પથ્થર ભોંય (માથા, અગાશી, છાપરા, ઝાડ, મારા) ઉપર/પર પડ્યો. પથ્થર પાણીમાં (ખાડામાં, દુકાનમાં) પડ્યો. પૈસા ગળવામાં પડ્યા. અનાજ પેટમાં પડ્યું. કચરો (ધૂળ) માથે પડશે. પથરો કચે ઠેકાણે પડ્યો ? પતંગ ક્યાં પડ્યો ? દાળમાં મીઠું (ગોળ, હળદર) ઝાડું પડ્યું છે. પગે પડવું. તેનો પગ (હાથ) મારા પર પડ્યો.

દેહ પડ્યો (મૃત્યુ થયું). તે યુદ્ધમાં પડ્યો (મૃત્યુ પામ્યો). ગઢ પડ્યો (નિતાયો) - એમાં પડવું મુખ્યાર્થમાં જ છે, પણ વાક્યોનો રૂઢાથ તાત્પર્યથી પ્રાપ્ત થયો છે :

૫. પડવુંના નીચેના જેવા પ્રયોગોમાં ઉપરથી આવિતા, એકદમ, અચાનક નીચે ઊતરી આવવાની, આવી લાગવાની કે ત્રાટકવાની અર્થજાણ પણ વ્યક્ત થાય છે :

કરો, ઝાકળ, બરફ, વરસાદ, વલ, વીજળી, તડકો, તાપ, પ્રકાશ, અંધારું, અજવાળું વગેરેનું પડવું.

નકર, મૂત, ભૌતિક વસ્તુની જેમ અમૂત, અભૌતિક વસ્તુની ઉપયુક્ત ક્રિયા માટે પણ પડવું એ રીતે વપરાય છે :

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૮ : ૩]

૬ : ૧૯૭૮ : ૩ : ૩

૧૬૩

૪૧૨

ગરમી (ટાઢ, ઠંડી, ઠાર વગેરે)નું પડવું. ઘા (પ્રહાર) પડવો. મત પડવો. ધિક્કાર પડો એના જીવતરમાં. એક ઘોલ પડશે. માર પડ્યો. પડતો ઘોલ. પડ્યો ઘોલ. દુષ્કાળ (આફત, કષ્ટ, ત્રાસ, દુઃખ, વિપત, પસ્તાળ વગેરે)નું પડવું.

સવાર, સાંજ કે રાત પહે છે, પણ મળરકું, ઉષા, મધ્યાહ્ન, બપોર થાય છે, કારણ, અંધારું કે અજવાળું ઉપરથી નીચે જતરતું હોવાની સહજ લાગણી છે.

‘ દુઃખ થયું’, ‘ દુઃખ આવ્યું’, ‘ આફત જિતરી’, ‘ આફત આવી લાગી’, ‘ આફત પડી’-સરખાવતાં પડવું ની વિશિષ્ટ અર્થઝાયા તરત ધ્યાનમાં આવશે.

૬. ઉપચારથી પણ આ અર્થમાં પડવું વપરાય છે, જેમ કે-

પ્રભાવ પડવો. અસર પડવી. વજન પડવું. પડતી દશા. ચડતી-પડતી. મોં પડી જવું. પવન પડી ગયો. ભાવ પડી ગયા. તે રોજના દશ રૂપિયા પાડે છે. તેની પાસેથી કેટલા પૈસા તેં પડાવ્યા ?

પડવું ‘ અણુધાર્યું’, અપેક્ષા વિના ઉપસ્થિત થવું; આવી લાગવું.

૭. અધિકરણવાચક ક્રિયાવિશેષણની સાથે આવી અર્થઝાયા પડવુંના નીચેનો જેવા પ્રયોગોમાં મળે છે :

કાને (કોઠે, ગળે, માથે, વાંસે, પાછળ, પછવાડે, વચ્ચે, મેદાને, પાર, સામે, ઠામે, ઠેકાણે, થાળે, નજરે, વરે, ખેંધે વગેરે) પડવું. ભાગે / કાળે પડતું.

(ઠમાં) પડવું ‘ (ઠની અંદર) અટવાવું, ફૂંચવું’ :

૮. જેમ કોઈ વસ્તુ અમુક પ્રવાહી વગેરેમાં (જેમ કે પાણીમાં, વમળમાં, જળાશય કે જળપ્રવાહમાં) પડે, અને તેમાં અટવાય કે ફસાય, તેમ કોઈ વૃત્તિ, પ્રવૃત્તિ, ઘટના કે પરિસ્થિતિને જથ્થા કે પ્રવાહ તરીકે ગણીને તેમાં અટવાવાની ક્રિયાને પડવું ઉપચારથી વ્યક્ત કરે છે એ જ ક્રિયાનું એક સીધું અર્થઝાયા તે ‘ ફૂંચવું’, ‘ મગન થવું’, ‘ મશગૂલ થવું’ અને એ અર્થઝાયા પણ કેટલીક વાર ઠમાં સાથેના પડવુંના આ પ્રકારના પ્રયોગને વળગેલી હોય છે; જેમ કે તે હમણાં લગનમાં પડ્યો છે એટલે કે ‘ તે હમણાં લગનની પ્રવૃત્તિમાં રચ્યોપચ્યો ને ફૂંચેલો છે.’

પડવુંનો ઉપર્યુક્ત અર્થ નીચેના જેવા પ્રયોગોમાં પ્રતીત થાય છે :

અમે ઉપાધિમાં (ચિંતામાં, મૂંઝવણમાં, શંકામાં, વહેમમાં, ભૂલમાં, ભુલાવામાં) પડ્યા.

કામ ઢીલમાં (વાંધામાં, ઝધડામાં) પડયું છે.

હું હમણાં કામમાં (પરીક્ષામાં, લગનમાં, ચૂંટણીમાં) પડ્યો છું.

તે અત્યારે લખવામાં (વાંચવામાં, મકાન બાંધવામાં, નોકરી શોધવામાં) પડ્યો છે.

પઢવું 'કમિકપણા વિના, પૂર્વધારણા કે પૂર્વયોજના વિના, સ્વયં ઘટના ઘટવી; અણધારી, એકાએક કોઈ પરિસ્થિતિ થવી (કે પ્રાપ્ત થવી, પ્રગટવી, પરિણમવી)'. .

૯. નામ સાથેના નીચેના જેવા પ્રયોગોમાં પઢવું આવી અર્થછાયા સાથે મળે છે :

ચીસ (પોકાર, ખૂમ, રાડ, સાદ, હાક, ધાડ વગેરે) પડતાં...

રમેશને ખેંચ (ખોટ, ઘટ, તાણ, તૂટ વગેરે) પડી છે.

રમાને ઉપવાસ પડશે.

તેની ગણતરીમાં ફરક (ફેર, તફાવત, ભૂલ, વાંધો વગેરે) નથી પડતો.

તમને મારો ખપ (ગરજ, કામ, જરૂર) પડશે.

છૂટી (મુદત, રજા, હડતાળ) પડી. ઘંટ પડ્યો.

રમેશને આંટો (ધક્કો, મહેનત) પડશે.

નામ પડવું / પાડવું. ફરજ પડવી.

૧૦. પઢવુંના ' એકાએક કોઈ લાગણી કે ચિતાવસ્થા પ્રગટવી, ઊપજવી, ઉદ્ભવવી, પરિણમવી ' એવા અર્થના પ્રયોગો પણ આ જ પ્રકાર નીચે આવશે. આમાં થવુંની સાથે સંકળાયેલી અવસ્થાંતર કે સ્થિત્યંતરની છાયા પણ કવચિત્ લગેલી હોય છે, જેમ કે : દ્રાસકો, ફાળ, વેહેમ, ઝોળખ, ઝોળખાણ, કળ, ખબર, ગમ, ટેવ, ભાન, સમજ, સમજણ, સઝ, સઝકો, વિશ્વાસ, આનંદ, મળ, મોળ, લહેર, ફિકર, દરકાર વગેરેનું પડવું.

મને તારી શું પડી છે ?

તેને સ્લાવાની ક્યાં પડી છે ? એવા પ્રયોગોમાં દરકાર કે ફિકરનો અધ્યાહાર થાય છે.

૧૧. પઢવું પ કાંઈક અનપેક્ષિત રીતે, પદાર્થની સપાટી ઉપર કે તેની અંદર, અથવા કોઈ પ્રવૃત્તિ વગેરેમાં કશુંક કમિકતાની જાણ વિના, એકાએક થવું (પરિણમવું, પ્રગટવું, પેદા થવું).

આ અર્થવાળા કેટલાક પ્રયોગોમાં પહ્લુંની અર્થઝાયા અગ્રેણ 'ડિવેલપ' વડે વ્યક્ત કરી શકાય. ઉદાહરણો :

ધારું (ધા, ચાહું, ચાંદું, ઝાલાં, ટાલ, ફાલું, ફરફાલા, ભાહું, ભમરો, શોપ, સોપો વગેરે) પડવું.

કાણું (કાપો, ખાડો, ખાંચો, ખૂણો, ધસરડો, ચીરો, છીંકું, તડ, તિરાડ, ફાટ, ફાંટો, ફૂટ, ભંગ, ભંગાણુ, વીંધ, કરચલી, ગાળો, ઝોળો, વળ, વળિયાં, વાટા, સળ, ભાગ, વર્ગ, પ્રકાર, પંગત, ફાંફળ વગેરેનું) પડવું.

આંટી (કણી, ગૂંચ, ગાંઠ, ગાંઠા, ડગળી, બૂલ, લચકો, લોચો વગેરેનું) પડવું.

અનાજમાં ફેંચલ પહી. તે જ પ્રમાણે કીડા, જીવડાં, જીવાત, ધનેડાં, મટકાં, માંકડ, જૂ, હંદર, કાતરા વગેરે પહ્લવાં: આમાં કથુંક બહારથી આવીને અંદર પડ્યાના ખ્યાલની અને અંદરથી પેદા થયાના ખ્યાલની ભેળસેળ છે.

૧૨. નીચેના પ્રયોગોમાં પહ્લું (કે પાહલું) ' (ચિત્ર વગેરે દોરવાને પરિણામે કે અકસ્માત) આકાર પ્રગટવો, અંકાવું, અંકિત થવું (કે કરવું) ' એવો અર્થ ધરાવે છે :

અક્ષર (આંકો, કુંડાળાં, ધસરડો, ખાતું, ચકરડાં, ચોકડી, છાપ, જળી, ડાખ, ડિઝાઇન, ધાણું, પગલાં, ભાત, લીટો, લિસોટો, શેરડો, સેથો, સોળ વગેરે) પડવા (કે પાડવા).

સીતર (ઓકળી, છાપાં, છૂંદણાં, ત્રાજવાં, રંગોળી, ફેટો, ગાય, થોડો, ઝાડ, વેલ વગેરે) પાડવું.

પોંક પહ્લો (કે પાહ્લો), તેલ પહ્લું (કે પાહલું) એમાં પણ અમુક ક્રિયાના પરિણામરૂપે પ્રાપ્ત થવાનો અર્થ છે.

પહ્લું 'કમિકતા કે સંક્રમણના અવાંતર તથાકા ન પકડાય કે ખ્યાલમાં ન આવે તેમ અવસ્થાંતર થવું.'

૧૩. વિશેષણ સાથેના પહ્લુંના આવા પ્રયોગની વિશિષ્ટ અર્થઝાયા તેને થવુંના પ્રયોગના વિરોધમાં જોવાથી સ્પષ્ટ થશે.

ઢીલું (કે ઠંડું, માંડું, કાઠું, જાલી) થવુંના વિરોધમાં ઢીલું (વગેરે) પહ્લું.

આમાં ક્રિયા એકાએક, અણુધારી, અનપેક્ષિતપણે થવાની અર્થઝાયા ગૌણ કે ઉપકારક હોય છે, પણ અનિવાર્ય નથી.

જ્યાં ચેતન કર્તાના સંબંધમાં વાત હોય ત્યાં સ્વેચ્છાવાળા કર્તાત્વની અર્થઝાયા ધરાવતા થવુંના વિરોધે પડવુંમાં ક્રિયા અબ્જાપણે, અવશપણે થવાનો ભાવ હોય છે.

આ રીતે કાચું, ઢીલું, નરમ, પોચું, લપટું, પાતળું, દૂબલું, માંદું, મોલું, ધીરું, ધીમું, ઠંડું, ટાડું, હલકું, હલ્લવું, કોરું, પીકું, શાંત, કાઠું, પીઠું, પાઠું, છૂટું, પકલું, ઉઘાડું, છાલી, સૂનું, છોડું, નકામું વગેરેની સાથે પડવું વપરાય છે, જેમ કે -

પેટી કાચી પડી.	થોડી વારે તે શાંત પડ્યો.
રમેશ માંદો પડ્યો છે.	એન્જિન ખોટું પડી ગયું.
એની શૈલી લપટી પડી છે.	જરા ધીરો પડ.
એકલો પડતાં તે મૂંઝાયો.	માથું સહેજ હળવું પડ્યું છે.
તમે હવે ઉઘાડા પડી ગયા.	ધર સૂનું પડશે.

લાગુ પડવું અને લેતા પડવુંમાં આ જ અર્થ વાળો પડવું હોવાનું જણાય છે.

મોંઠા (છોમીલા, ચાટ, મૂલા) પડવુંને મળતાં મોંઠા (ધગેરે) થવું એવા પ્રયોગો નથી, કેમ કે એ સ્થિત્યંતરો અણુધાર્યાં કે અનપેક્ષિત જ હોય છે - તેમાં એકાએક થવાની ભાવઝાયા પ્રબળ હોય છે.

પડવું, 'એવી ધારણા, ખ્યાલ કે અપેક્ષા વિના (કે તેની વિરુદ્ધમાં), એવી જાણ કે ભાન વિના નીવડવું, નીકળવું', સરવાળે કે હિસાબે કિંમત લાગવી કે થવું.'

૧૪. ઉપર્યુક્ત અર્થઝાયા અંગ્રેજી 'ટર્ન આઉટ ટૂબી', 'વર્ક આઉટ એઝ'ની અર્થઝાયાને મળતી છે. પૂર્વવર્તી વિશેષણ (કે ક્વચિત ક્રિયાવિશેષણ) ની સાથે આ પડવુંનો પ્રયોગ થાય છે - ટૂંકું પડવું, લાંબું પડવું. (અને તે જ પ્રમાણે) નાનું, મોટું, નીચું, ઊંચું, પાતળું, જાડું, સાંકડું, પહોળું, સીધું, વાંકું, આડું, અવળું, સવળું, અનુકૂળ, પ્રતિકૂળ, આધું, ઓરું, છેડું,

૧. આ નીકળવું એટલે 'ધાર્યું, હવે કાંઈ ને નીકળ્યું કાંઈ'. 'તરખૂચ લાલ નીકળ્યું કે ઘોળું?' જેવા પ્રયોગોમાંનો નીકળવું.

દૂર, પાસે, નજીક, સહેલું, અઘરું, આકરું, ભારે, ઓછું, વધુ, વધારે, ઊંધું, સોંધું, મોંધું, ઊણું, ઠીક, અબખે, શા ભાવે? કેમ? વગેરેની સાથે પડવું, જેમ કે—

આ શર્ટ મને જરા ટૂંકું પડે છે.

ઝખ્ખા માટે આ કાપડ જાડું પડશે.

અહીંથી અમારું ઘર પાસે પડે છે.

પેલો રસ્તો તમને લાંબો પડશે.

તમને તેની સાથે શું વાંકું પડ્યું?

તમારી માગણી વધારે પડતી છે.

ઘઉં શા ભાવે (શી કિંમતે,, કેટલા ભાવમાં, કેટલા પૈસામાં, કેટલામાં, કેમ) પડ્યા?

સાડીના કેટલા રૂપિયા પડ્યા?

તમને ઘી કેટલે શેર પડ્યું?

કાગળના પૈસા પડે છે, મફત નથી આવતા.

શર્ટ ટૂંકું થાય છે અને શર્ટ ટૂંકું પડે છે.

કેટલા પૈસા લાગ્યા (બેઠા)? અને કેટલા પૈસા પડ્યા?

એમને સરખાવતાં પડવું ની વિશિષ્ટ અર્થજાયા સ્પષ્ટ થશે.

૧૫. લગભગ ઉપયુક્ત અર્થજાયા સાચું, જૂઠું, સ્વરૂં, સ્વોટું, હલકું જેવાની સાથે વપરાતું પડવું ધરાવે છે. અંગ્રેજી ‘પ્રુવ ટૂ બી નો અર્થ’ આને મળતો છે. જેમ કે—

અંતે તમે સાચા પડ્યા.

એમાં એ હલકો પડશે, તમારે શું?

દાખલો ખોટો પડ્યો.

૧૬. ઇકારાંત સંબંધક ભૂતકૃદંત સાથે પડવું :

‘અણધાર્યું’, અનપેક્ષિતપણે, અવશપણે (ઓચિંતાં, અચાનક, અકસ્માત કે સંયોગવશ) ક્રિયા કરવી કે થવી’, ‘એ ક્રિયા કરવા કે થવાની ધારણા કે ઇચ્છા ન હોવા છતાં તે કરવી કે થવી’ એવા અર્થનો પડવું નીચેના પ્રયોગોમાં મળે છે :

અટકી પડવું (સરખાવો ‘અટકી જવું’) અને તે જ પ્રમાણે પડવું નીચેના ધાતુઓના ઇકારવાળા સંબંધક ભૂતકૃદંત સાથે :

અથડા, આથડ, આવ, ઊખડ, ઊતર, ઊછળ, ઊલળ, ફેદ, ખર, ખૂટ, ગખડ, ઘટ, ચીટક, ચોંટ, છૂટ, છેડા, જા, જામ, અગડ, ચૂક, ટપક, ઢળ, તૂટ, થા, દડ, નમ, નહા, પટકા, ફસા, ફસક, ફસડા, ફાટ, બાઝ, બાધ, બેસ, બોલ, ભટકા, ભાંગ, ભેટ, મર, મૂતર, મોહ, રખડ, રઝળ, રડ, રહે, રો, રોકા, લય, લટક, લડ, લપસ, લખડ, લળ, લાગ, લે, લેટ, વઢ, વધ, વરસ, વળગ, સૂ, હંગ, હસ વગેરે.

પડવુંનો આ અર્થ ઉપર્યુક્ત પડવુંના અર્થથી અભિન્ન જણાય છે.

૧૭. સામાન્ય કૃદંત સાથે પડવું :

પરાણે, અનિચ્છાએ, ન છૂટકે ક્રિયા કરવાનો ભાવ તે ક્રિયાધાતુના સામાન્ય કૃદંત સાથે પડવુંના પ્રયોગથી વ્યક્ત થાય છે, જેમ કે—

‘આવવું પડ્યું’ અને તે જ પ્રમાણે કરવું, કહેવું, જવું, બોલવું, રહેવું, રોકાવું, લખવું વગેરે વગેરે સાથે પડવું.

આ પ્રયોગ અત્યંત વ્યાપક છે અને ઘણાં ખરાં ક્રિયાપદો સાથે પડવું આ રીતે વપરાય છે.

આ પડવુંની અર્થજાણા પણ ઉપર્યુક્ત પડવું જેવી છે, પણ અહીં ક્રિયા અણુધારી થવાનો નહીં પણ અનિચ્છાએ કરવાનો ભાવ છે.

પડવું (૨)

૧૮. જે નીચે આવી પડેલું છે તેને એ અવસ્થામાંથી હવે મ્યુત થવાનું ન હોઈને ‘રહેલું હોવું’ કે ‘હોવું’ના અર્થમાં પડવું હોવું, પડવું (કે પહેલું) વપરાય છે. આ પડવું કે પહેલું એટલે ‘(અમુક જગ્યાએ) રહેલું, ઉપસ્થિત, વર્તમાન.’ અંગ્રેજી ‘હાઈ’ના જેવી આ અર્થજાણા છે.

છે કરતાં રહ્યું અને રહ્યું કરતાં પડવું કાંઈક વધુ સ્થાયીપણું સૂચવે છે. પડવુંમાં ફવચિત અનાદરનો ભાવ પણ હોય છે.

ટેબલ, બે, પેલા ખૂણામાં પડ્યું.

ઘડિયાળ મારા ગળવામાં પડ્યું હતું ને મેં બધે શોધાશોધ કરી મૂકી. દુકાન ખુલ્લી પડી છે.

હું કયાં પડ્યો છું તેની તમને કશી ચિંતા છે?

કશું આડું પડેલું હોય તો ખસેડી લેજો.

હજી તો તપેલું ભરીને શીખડ પડ્યો છે.

ગાડી હજી તો ચાર્ડમાં પડી છે.

હજી થોડીક ખાંડ પડી છે.

તારી સામે વિશાળ જગત (આખું મેદાન) પડ્યું છે.

મોટાં મોટાં શહેરો પડ્યાં છે.

હજી તો આખું વરસ પડ્યું છે, જિંદગી પડી છે.

એમ કાંઈ પૈસા રસ્તામાં પડ્યા છે?

પડ્યાં પડ્યાં ગપાટા મારવા.

પડ્યા રહેવું.

પઢવું (૩)

૧૯. નીચેના જેવા પ્રયોગોને આધારે ‘સામાન્ય કે સર્વસાધારણ સ્થાનેથી આગળ ધસેલું હોવું’, તરી આવવું, આગળ ઉપસ્થિત હોવું’ એવો એક વધારાનો અર્થ પઢવું માટે સ્વીકારવો પડશે :

એનું ઘર મારા રસ્તામાં જ પડે છે.

આ બારી શેરીમાં પડે છે.

તેના દાંત આગળ પડતા છે.

તેનું નામ આગળ પડતું છે.

૨૦. છોકરો તેની મા (તેના બાપ) પર પઢ્યો છે એવા પ્રયોગમાં પઢવું એટલે ‘અણધાર્યું’ ઊતરી આવવું – ચહેરોમહોરો અણધાર્યો ઊતરી આવવો’ અને એટલે ‘દેખાવ, સ્વભાવ વગેરેનો અણસાર પ્રગટી આવવો’ એ રીતે અર્થ ધટાવી શકાય.

તેનું વરસ પઢ્યું, કામના માઠ દિવસ પઢ્યા એવા પ્રયોગોમાં પઢવુંનો ‘નકામું જવું’, ખાલી જવું, ગુમાવવું’ એવો અર્થ છે. તે તેના સામાન્ય મુખ્યાર્થ ઉપરથી પ્રાપ્ત લક્ષ્યાર્થ તરીકે (કોઈ વસ્તુ ટકવાને કે બચવાને બદલે પડે એટલે નકામી થાય, ગુમાઈ જાય એ રીતે) ધટાવી શકાશે.

પીઢાશ (રતાશ, કાઢાશ, ફીકાશ) પઢતું એવા પ્રયોગોમાં કદાચ ‘જેના ઉપર પીઢાશ વગેરે પડે છે’ એ રીતે અર્થ ધટાવી શકાય. પછી તેમના સાદૃશ્યે સ્વરાશ પઢતું ‘સહેજ ખાટું લાગતું’ નીપજ્યો હોય.

આ રીતે પઢવુંના (૧) ‘ઊંચેથી નીચે’ (કે ઊભી સ્થિતિમાંથી આડા), અવશપણે, એકાએક, એકદમ ગતિ થવી કે આવી લાગેલું, (૨) રહેલું.

ઉપસ્થિત કે વર્તમાન હોવું' અને (૩) 'આગળ ધસેલું હોવું', તરી આવવું' એવા ત્રણ મુખ્ય રૂઢાંચાં જુદા પાડી શકાય છે. અને પહેલા અર્થ ઉપરથી નિબંધન (૧) અણધાર્યું, અનપેક્ષિતપણે ઉપસ્થિત થવું કે આવી લાગવું, (૨) અટવાયેલા કે રચ્યાપચ્યા હોવું, (૩) ક્રમિકપણા વિના અણધારી કોઈ પરિસ્થિતિ થવી કે પ્રગટવી, પરિણમવી કે ઘટના ઘટવી, (૪) સમાપ્તિ પર કે અંદર એકાએક કશું પેદા થવું, વિકસવું, પ્રકટવું, (૫) અવાંતર ક્રમ ન જણાય તેમ અવસ્થાંતર થવું, (૬) ધારણા વિરદ્ધ થઈ આવવું, નીવડી આવવું, નીકળી આવવું, પરિણામે જણાવું - એવાં ૭ ગૌણ રૂઢાંચાં (નામ, વિશેષણ અને ક્રિયાવિશેષણ સાથેના રૂઢ પ્રયોગોમાં) તારવી શકાય છે.

અટકી પડવું, આવી પડવું જેવાં 'સમસ્ત' ક્રિયાપદોમાં - એટલે કે આખ્યાતિક પૂર્વઘટકવાળા શબ્દગુચ્છોમાં - પડવુંની જે વિશિષ્ટ અર્થઘાયા મળે છે, તેનો ખુલાસો પૂર્વઘટક તરીકે નામ, વિશેષણ કે ક્રિયાવિશેષણવાળા શબ્દગુચ્છોમાં જે પડવુંની અર્થઘાયા જેવામાં આવે છે તેના પરથી સ્પષ્ટપણે આપી શકાય છે. આ ઉપરથી ફલિત થતો એક મહત્વનો મુદ્દો એ છે કે 'સમસ્ત' ક્રિયાપદોમાં મુખ્ય ક્રિયાપદ તરીકે વપરાતા અવસ્થાવાચકોના અર્થને ખુલાસો તેમના 'સંયુક્ત' ક્રિયાપદોમાં થતા પ્રયોગને આધારે જ આપી શકાશે. આ બે પ્રકારના શબ્દગુચ્છોનો અલગ અલગ વિચાર કરવો એ પાયાનો પદ્ધતિદોષ લેખાવો નોઈ એ.

ખીજું, આમાંથી એ પણ સચિત થાય છે કે રાત થઈ અને રાત પડી, જાડો થયો ને જાડો પડ્યો, ઢીલું થયું ને ઢીલું પડ્યું, દૂંકું થયું ને દૂંકું પડ્યું, સામે થયો અને સામે પડ્યો વગેરે વગેરે સરખાવતાં અને શું થયું, વાત થઈ, થાય તેવા થઈય, રોગ થયો, મોટા થવું, મલ્લા થવું વગેરેમાંના થવુંના વિવિધ અર્થો ધ્યાનમાં લેતાં પડવું ના તેમ જ તેવાં અન્ય ક્રિયાપદોના પ્રયોગોનું અર્થમૂલક વર્ગીકરણ થવું (તથા આવવું, ઊતરવું, લાગવું વગેરે) જેવાં સંબદ્ધ ક્રિયાપદોના પ્રયોગો અને અર્થોને ગણતરીમાં લઈએ તો જ સફળપણે કરી શકાય.

સંસ્કૃત ભાષામાંનો આ શબ્દ નવ્ય ભારતીય ભાષાઓમાં વપરાય છે. સંસ્કૃતમાં એ યાસ્ક-પાણિનિના સમયથી વપરાયેલો દેખાય છે (આચાર્ય-શ્ચિદ્વિદં બ્રૂયાત્ इति पूजायाम् । ‘નિરુક્ત’, ૧-૪; સુ: પૂજાયામ્ । ‘અષ્ટાધ્યાયી’, ૧-૪-૯૪). પૂજા શબ્દના સહજન્ય શબ્દો (‘કોગ્નેટ્સ’) ખીજા ભારત-યુરોપીય ભાષાઓમાં મળતા નથી, તેથી પૂજા શબ્દ સંસ્કૃતમાં દ્રાવિડ ભાષાઓમાંથી આવ્યો હોવો જોઈએ એ મત ધણો જૂનો છે. ગુંડેટ (Gundert) ૧૮૬૯માં પ્રસિદ્ધ કરેલ લેખમાં પૂજા શબ્દનો સંબંધ તમિળ પૂચુ (પૂશુ), કાનડી પૂશ્ત (‘તેલ વગેરે’) ચોપડવું, લગાડવું, ‘ખરડવું’, ‘ભૂંસવું’ સાથે હોવાનું કહ્યું છે.^૧ કિટેલે (Kittel) એમના કાનડી-અંગ્રેજી શબ્દકોશમાં (પૃ. XLI) પણ એ જ મતને ટેકો આપ્યો છે. ૧૯૨૬માં પ્રો. યાકોબી (Jacobi)-અભિનંદન-ગ્રંથમાં પ્રો. શાર્પે-ટિઅરે (Charpentier) એક વિસ્તૃત લેખ^૨ પૂજા શબ્દનો અર્થ અને તેની વ્યુત્પત્તિ વિશે લખ્યો છે. એમના મત પ્રમાણે ભગવાનને સ્નાન કરાવવું, અંદન, સિંદૂર ધ્યાદિ અંગરાગોથી વિલેપન કરવું એ પૂજનનું વૈશિષ્ટ્ય કહી શકાય. શરીરે લગાડવાનાં વિલેપનોનો રંગ સ્તમાન્ય રીતે લાલ અથવા પીળા હોય છે. ભારતીય સમાજના કેટલાક સ્તરોમાં દેવદેવતાઓની પૂજા વખતે (દેવદેવતાઓમાં ઝાડો, અથવા ઝાડ નીચે મૂકેલા પથરાઓનો પણ સમાવેશ છે) સિંદૂર અથવા ખીજા કશાક લાલ દ્રવ્યનો ઉપયોગ થાય છે. તે પરથી શાર્પે-ટિઅરનો એવો મત થયો છે કે પૂજનની કલ્પના આર્યોએ ભારત આવ્યા પછી અહીંયાં રહેતા લોકો પાસેથી લીધી અને એ કલ્પનાનો વાચક શબ્દ પણ એમણે એતદ્દેશીય ભાષામાંથી લીધો.

પ્રો. થીમ (Thieme) શોર્ષેદિઅરના મતમાં માનતા નથી.^૩ તેમના મત પ્રમાણે આપણે જો દેવતાઓનું આવાહન, એમને ખેસવા માટે આસન આપવું વગેરે પૂજનાં અંગો તરફ ધ્યાન આપીએ તો પૂજનું સ્વરૂપ

१. झेड डी एम जी, २३, ५२८.
२. Ueber den Begriff und die Etymologie von Puja.
३. जुआ, 'Indische Woerter und Sitten', झेड डी एम जी,
८३, १०५-१३७, १८३८.

અતિથિસત્કાર જેવું છે એ ધ્યાનમાં આવશે. તેથી જ કેટલીક વાર દેવતાઓ અને પિતૃઓ સાથે અતિથિઓ પણ પૂજાપાત્ર છે એમ માનવામાં આવ્યું છે :

દેવતાનાં પિતૃનાં ચ કર્તવ્યં વિધિપૂર્વકમ્ ।

પ્રાપ્તાનામતિથીનાં ચ નિત્યશઃ પ્રતિપૂજનમ્ ॥

‘રામાયણ’ ૨, ૨૮, ૧૪.

પ્રો. થીમના માનવા પ્રમાણે શાર્પેટિઅરે જે લાલ, પીળા રંગના અંગરાગોના ઉપયોગ વિશે લખ્યું છે તેનો હેતુ અતિથિની શોભા વધારવી એટલો જ છે. એમાં કોઈ પણ જાતની જાદુ કરવાની ઇચ્છા હોય તેમ જણાતું નથી. પૂજા-ધાતુનો અર્થ જોઈએ તો તે એવો છે : (૧) આવેલાનો આદરસત્કાર કરવો; (૨) દેવતાઓનો અતિથિની જેમ સત્કાર કરવો; (૩) આયુષો જેવી વસ્તુઓની ગંધ, ફૂલ વડે પૂજા કરવી. એટલે કે સામાન્ય અર્થ ‘માન આપવું’, ‘સન્માન કરવું’ એવો હોવાથી અને એમાં ‘અનાય’ જેવું કંઈ ન હોવાથી આર્ય ભાષાસામગ્રીમાંથી પણ આનો અર્થ વ્યક્ત થઈ શકે. પ્રો. થીમ આગળ લખે છે કે ગૃહ્યસૂત્રોમાં જે ઉલ્લેખો આવે છે તે પરથી એમ કહી શકાય કે તે વખતે અતિથિઓને અપાતા આવકારમાં મધુપર્ક એક વિશેષ ભાગ લખવે છે - એટલી હદ સુધી કે મધુપર્ક આપવો એનો અર્થ પૂજા કરવી એમ કરી શકાય. મધુપર્ક - શબ્દમાં ઉત્તરપદ - પર્ક - છે અને તે પૃષ્ઠ - ‘ભેગું કરવું’, ‘એક સાથે કરવું’ એ ધાતુ પરથી બન્યો છે. એ જ ધાતુનો આમ - અંત પ્રયોગ, પૃષ્ઠાં ક્ર - જેવો સંસ્કૃત વાક્યમાં મળતો નથી એ વાત સાચી. પણ તે વખતની બોલચાલની ભાષામાં એ ચાલતો હતો એવી કલ્પના કરી શકાય. પૃષ્ઠાનું આગળ જતાં પુંજા^૪ અને પછી પૂજા એવું રૂપ બન્યું અને ચારક-પાણિનિના સમયથી તેનો વપરાશ વાક્યમાં થવા લાગ્યો. સંસ્કૃત ભાષામાં આવતા જ્ઞનો ભૂલથી જ્ઞ જેવો ઉચ્ચાર થઈ જતો હોવાની નોંધ પતંજલિએ લીધી છે તે તરફ પ્રો. થીમ વાચકોનું ધ્યાન ખેંચે છે.^૫

ઉપર જણાવેલી બન્ને વ્યુત્પત્તિઓ - દ્રાવિડ ભાષોહલવ અથવા સંસ્કૃત ભાષોહલવ - ઐતિહાસિક ભાષાદષ્ટિએ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી એવો મત ડૉ. કન્નેએ આપ્યો છે.^૬ કોઈ પણ ભાષામાં ધ્વનિવિષયક જે ફેરફારો થતા

૪. ગુજરાતીની બોલીમાં આને પણ પૂજા કરવી કહેવાય છે.

૫. મઘ્નકઃ મઘ્નક ઇતિ મા મૂત્ । ‘મહાભાષ્ય’, કીલહોર્નની આવૃત્તિ, ખંડ ૧, પૃ. ૧૪.

૬. ‘દુ લેક્ચર્સ ઓન લિંગ્વિસ્ટિક્સ’, પૃ. ૩૧ અને આગળ.

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૮ : ૩]

જાય છે તે સ્થળકાળસાપેક્ષ હોય છે. તેથી કોઈ પણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સૂચવતી વખતે જો કોઈ ધ્વનિપરિવર્તન મનાયું હોય તો તે પરિવર્તન સ્થળકાળની દૃષ્ટિએ તપાસવું અગત્યનું છે એવું ડૉ. કત્રેનું પ્રતિપાદન છે.

ડૉ. કત્રેના કહેવા પ્રમાણે પૂજા શબ્દ દ્રાવિડ* પૂઞ્ચેઈ પરથી વ્યુત્પન્ન કરવો અશક્ય છે. પૂજા શબ્દ સંસ્કૃતમાં પાણિનિના સમયથી ઉપલબ્ધ છે. અને દ્રાવિડ ભાષામાં મૂળ *કેઈ પરથી *ચેઈ થયાનું મનાય છે. દ્રાવિડ ભાષાઓમાં થયેલું ક > ચ્ એ પરિવર્તન અહીં પ્રાચીન નથી, પણ ઘણા પાછળના સમયનું છે. તેથી પાણિનિપૂર્વે દ્રાવિડ ભાષાઓમાં *પૂઞ્ચેઈ ઉચ્ચાર જ થતો ન હોય, જો તે વખતે એ ઉચ્ચાર *પૂકેઈ જેવો થતો હોય. અને તો પૂકેઈ પરથી પૂજા શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સૂચવવી યોગ્ય નથી.

ડૉ. કત્રે પ્રો. થીમએ સૂચવેલી વ્યુત્પત્તિમાં પણ (*પૂઞ્ચા > પૂજા) માનતા નથી. થીમએ સૂચવેલી વ્યુત્પત્તિમાં એ જાતનાં ધ્વનિપરિવર્તનો માનવાં પડે છે : (૧) સાનુનાસિક અથોપ વર્ણનો ઘોપ થવો (*પૂઞ્ચા > *પુજ્જા),^૭ અને (૨) સંયુક્ત વ્યંજનને ઠેકાણે એક જ વ્યંજન રહેતાં તે પૂર્વેના સ્વરનું દીર્ઘ થવું (*પુજ્જા > પૂજા). ડૉ. કત્રેના મતવ્ય પ્રમાણે આ બંને ધ્વનિપરિવર્તનો પાણિનિની પૂર્વે થયાં હોવાનું માનવા માટે આધાર નથી. આથી પ્રો. થીમની વ્યુત્પત્તિ સ્વીકાર્ય ગણી શકાય નહીં. ડૉ. કત્રેના મત પ્રમાણે ઝ્ઞ > જ્ઞ એ પરિવર્તનનો પહેલવહેલો દાખલો ઈ. સ. પછીના ત્રીજા સદ્કામાં મળી આવે છે. એ ધ્વનિપરિવર્તન ચોક્કસ ક્યારે શરૂ થયું હશે તે તેમણે જણાવ્યું નથી. પણ તે પાણિનિ પછીના સમયમાં થયું હોવાથી અને પ્રો. થીમની વ્યુત્પત્તિમાં તે પાણિનિની પૂર્વે થયું હોવાનું માનવામાં આવ્યાથી એ ધ્વનિપરિવર્તન ઉપર આધારેલી વ્યુત્પત્તિ સંશયપાત્ર રહે છે એવો એમનો દાવો છે.^૮

પૂજા શબ્દની દ્રાવિડ વ્યુત્પત્તિ અસિદ્ધ છે એમ બતાવતી વખતે ડૉ. કત્રેએ પૂર્વદ્રાવિડ *pū-kei (>*pūcei) શબ્દ માની લીધો છે. એ શબ્દમાં પૂઞ્ એટલે ‘ફૂલ’ અને કેઈ/ચેઈ^૧ એટલે ‘કરવું’ એવા બે ઘટકો

૭. ક્રંતો ઉ થયો તે તરફ અહીંયાં ધ્યાન ન આપીએ તો ચાલે તેમ છે.

૮. For the same reason the reduction of the double consonant of *pujjā with compensatory lengthening of the initial syllable to pūjā is also suspect. પૃ. ૩૩.

૯. બરો અને એમનો, ‘અ દ્રાવિડિયન એટિમલોજિકલ ડિક્શનરી’, ક્રમાંક ૩૫૬૪.
૧૦. એજન, ક્રમાંક ૧૬૨૮.

છે. આખા શબ્દનો અર્થ 'ફૂલ કરવું', એટલે કે 'ફૂલ આપવું', ફૂલ ચઢાવવું' એવો છે. પણ પૂજા શબ્દની દ્રાવિડ વ્યુત્પત્તિ ધણા સમય પૂર્વે સૂચવાઈ હતી એમ જે ઉપર કહ્યું તે પૃચ્છ/પ્રસુ^{૧૧} 'શરીરે ચંદન છત્યાદિ લગાવવું' એ પરથી હતું. એની સાથે *પૃ-કેન્દ્રનો કશો સંબંધ નથી. તેથી ડૉ. કત્રેએ પૂજા શબ્દની દ્રાવિડી વ્યુત્પત્તિ વિશે જે વાંધા રજૂ કર્યા છે તે પૃચ્છ/પ્રસુ પરથી પૂજા વ્યુત્પન્ન કરવાના મતને લાગુ પડતા નથી..

પ્રો. થીમની વ્યુત્પત્તિ સામેના ડૉ. કત્રેના વાંધા પણ માન્યતા પામે તેવા નથી. તેમની વિચારધારા સાચી છે, પણ પ્રસ્તુત વ્યુત્પત્તિમાં તેથી બાધ આવે તેમ નથી. એ સ્વર વચ્ચે આવેલ ઝ્ઞ > ઝ્ઞ એ ઘટના ઇસવીસનના ત્રીજા સદીમાં થઈ એવું ડૉ. કત્રે માને છે. પણ મઝ્ઞક- > મઝ્ઞકનો દાખલો તો થીમએ 'મહાભાષ્ય'માંથી આપ્યો છે તેથી એમાં જણાતું ધ્વનિપરિવર્તન પાણિનિપૂર્વ કાલ જેટલું નહીં તો પણ ઈ. સ. પૂર્વેની બીજી સદી સુધી પાછળ જઈ શકે છે. પાલિ અને અશોકના શિલાલેખોમાં -ઝ્ઞ- > -ઝ્ઞ-નો દાખલો મળતો નથી એ વાત સાચી, પણ સ્વરાંતરે આવેલા અધોષ વર્ણનો ઘોષ થયાના છૂટાછવાયા દાખલાઓ - જેવા કે લોક- > લોગ, અચલ - > અજલ, હિત- > હિદ - (અશોકના શિલાલેખો); ઉત્પાત > ઉત્પાદ, નાયક- > નાગ- (પાલિ) - જરૂર મળી આવે છે. તેથી સાનુનાસિક ચ્ નો જ્ પાણિનિ-પૂર્વ કાલની બોલીઓમાં પણ થયેલો હોવાનું માનીએ તો તેમાં અઘટિત જેવું કશું નથી. હ્રસ્વ સ્વરનું દીર્ઘ થવું (ક્ષતિપૂરક દીર્ઘીકરણ) એ ધ્વનિપરિવર્તન તો સંસ્કૃતમાં જ દૂડમ-, દૂળાશ-, નીડ- જેવા શબ્દોમાં જેવા મળે છે. તેથી પુજાનું પાણિનિપૂર્વકાળમાં પૂજા થયું એમ માનવામાં કશો બાધ આવે એમ લાગતું નથી.

પ્રો. બેયલી(Bailey)એ પૂજ-ધાતુમાં મૂળ ધાતુ પૂ-માની જ્ને આગમ' ('એન્લાન્ડમિંટ') ગણ્યો છે. પૂ- ધાતુનો સંબંધ તેઓ ઈરાનિયન ભાષાઓમાં મળતા પૌ (pau)^{૧૨} સાથે છે એમ માને છે. તેથી તેમના મતવ્ય પ્રમાણે સં. પૂજા શબ્દનું મૂળ ભારત-ઈરાનીમાં બેઈ શકાય.^{૧૩}

૧૧. એજન, ૩૫૬૯.

૧૨. જેમ કે તોખારી પૌત્, પૌત્ 'માન આપવું', આદર કરવો'.

૧૩. 'ધ અડચાર લાયબ્રેરી બુલેટિન', ૨૫, ૧-૧૨, ૧૯૬૫.

મને પોતાને પ્રો. થીમની વ્યુત્પત્તિ ગમતી નથી. પણ તેનું કારણ તેમણે
ધ્વનિપરિવર્તનના કાલક્રમનો ભંગ કર્યો છે એ નથી. પ્રો. થીમએ વ્યુત્પત્તિ
માટે માનેલો પૃષ્ઠા શબ્દ કૃત્રિમ લાગે છે. એવો પ્રયોગ ભાષામાં થતો હોતો
એમ માનીને પ્રો. થીમએ પૂજાની દ્રાવિડી વ્યુત્પત્તિ ટાળી છે, પણ દ્રાવિડી
પ્રાણાયામને ટાળી શક્યા નથી. *પૃષ્ઠાંક - એ શબ્દપ્રયોગમાં આજે જે
કૃત્રિમતા જણાય છે તે કાલે કોઈ નવો ભાષિક પુરાવો મળી આવે અને
તે કૃત્રિમતા જતી રહે તો મને પ્રો. થીમની વ્યુત્પત્તિ માની લેવામાં
અડચણ નહીં રહે. તેમ થાય ત્યાં સુધી પૂજા શબ્દની પૂજુ/પૂસુ એ દ્રાવિડી
વ્યુત્પત્તિ માની લેવા તરફ મારું વલણ રહેશે.*

* પાલિ પુંહ-પુંજ-, પ્રા. પુંહ, પુંસ, ફુસ, પુસ, ફુંસ તથા હિંદી પોંહ,
ગુજ. મૂસ, મૂંસ વગેરે જેતાં મધ્યમ તેમ જ અર્વાચીન ભારતીય-આર્ય
ભાષાઓમાં દ્રાવિડી પૂજુ/પૂસુ મૂળના અર્થ જેવા જ અર્થમાં આદાન થઈને
પ્રચલિત બનેલો હોવાનું જોઈ શકાય છે (જુઓ ટર્નર, 'કં. ઇ. લે.',
ક્રમાંક ૯૦૧૧ પ્રોજ્ઞતિ અને ૯૦૧૨ પ્રોજ્ઞન-.) એટલે પૂજાને દ્રાવિડી પૂજુ/પૂસુ
પરથી વ્યુત્પન્ન કરવાના મતમાં આ હકીકતનો પણ વિચાર કરવો
પડશે : એક જ મૂળ શબ્દ 'પૂળ'ના અને 'ચોપડવું', 'લૂછવું' એવા
જે જુદાજુદા અર્થમાં ભારતીય-આર્યમાં લેવાયો. પુંહ, પુસ વગેરેનો પૂજુ/
પૂસુ સાથેનો સંબંધ જેવો અને જેટલો પ્રતીતિજનક લાગે છે તેવું પૂજાની
બાબતમાં નથી લાગતું.

— સંપાદક

અવલોકન

તત્ત્વજ્ઞાનની ભાષા

મધુસૂદન બક્ષી

ભા

ભાષાના તત્ત્વજ્ઞાન વિશે છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષથી ઠીક ઠીક ચર્ચા થતી આવી છે. પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાનની ભાષાનો પ્રશ્ન તેનાથી જુદો વિચારવાનું મોરિસ લેઝરોવિત્ઝ (Morris Lazerowitz)ને ખૂબ મહત્ત્વનું જણાયું છે. લેઝરોવિત્ઝનું પુસ્તક, 'ધ લેંગ્વેજ ઓફ ફિલોસોફી' (૧૯૭૭) આ સંદર્ભમાં એક મૌલિક પ્રદાન ગણી શકાય તેમ છે. અહીં આ પુસ્તકનો સારગ્રાહી સંક્ષિપ્ત પરિચય આપીએ. આ પુસ્તકમાં નવ લેખોનો સંગ્રહ છે, પરંતુ દષ્ટિબિંદુ અને શૈલી એકસરખી હોવાથી એક સળંગ કૃતિ બને છે.

તત્ત્વજ્ઞાન વિશે વિચારતાં, લેઝરોવિત્ઝને બે બાબતો જુદી તરી આવતી દેખાય છે. એક તો, ફિલસુફીના દરેક વિધાન અને સિદ્ધાંત વિશે પાર વગરનો વિવાદ પ્રવર્તે છે. આ મતભેદનો કોઈ અંત આવશે તેમ લાગતું જ નથી. બીજું, ફિલસુફીમાં આ મતભેદ કે વિવાદ અંગે કંઈ ચિંતા કે અફસોસ જોવા મળતો નથી. તેઓને જાણે કે વિવાદ કોઠે પડી ગયો છે. મતભેદો વચ્ચે પણ સહુ પોતપોતાના મતને વળગી રહે છે. તેને ઉકેલવાની રીતો વિશે પણ મતભેદ પ્રવર્તે છે.

આ બંને હકીકતોના સ્પષ્ટીકરણ માટે લેઝરોવિત્ઝ એક ધારણા રજૂ કરે છે. આ ધારણા મુજબ તત્ત્વજ્ઞાનનાં વિધાનો અભાન-મન-પ્રેરિત ભાષાગત ભ્રમણા છે (Philosophy is a linguistically contrived illusion). ફિલસુફી ભાષાનું 'રિએડિટિફ' (પુનઃસંપાદન) કરે છે. ફિલસુફીની ભાષા વાસ્તવિકતાનું પ્રતિનિધાન કરે છે અથવા તો ફિલસુફી જગત વિશે જ્ઞાન આપે છે તેવી ભ્રમણા તેમનાં વિધાનો ઉપરથી થાય છે. આ ભ્રમણાથી ફિલસુફી પોતે અને તેમના પક્ષકારો સુદ્ધાં અજાત છે. કોઈકે ધર્મ વિશે જે કહ્યું તે લેઝરોવિત્ઝ તત્ત્વજ્ઞાન વિશે કહે છે. ધર્મની જેમ તત્ત્વજ્ઞાન પણ એક ભ્રમણા છે. અને તેના પક્ષકારો કે ટીકાકારો આ બાબતથી અજાણ છે.

લેઝરોવિત્ઝ કોઈ સંશયવાદી કે નાસ્તિકવાદી પરંપરાનો પક્ષ લઈને તત્ત્વજ્ઞાનની ટીકા કરતા નથી. તેમનું માત્ર અંડનાત્મક દષ્ટિબિંદુ નથી. તેઓ તત્ત્વજ્ઞાનની ભાષાના ઉપયોગનું ખૂબ ઝીણવટભર્યું વિશ્લેષણ કરે છે. તત્ત્વજ્ઞાનના વિવાદોમાં ક્યારેય હકીકતો, પ્રયોગો કે નિરીક્ષણોથી ઉકેલ લાવવાનો આગ્રહ રહ્યો નથી. દલીલો જ સર્વોપરિ મહત્ત્વ ધરાવતી હોય છે.

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૮ : ૩]

૧૭૭

તેના ઉપરથી એક એવો ભ્રમ થાય છે કે દેવળ સંકલ્પનાઓના ત્રિલેખણથી છેક પરમ તત્ત્વ સુધીનું જ્ઞાન પણ પ્રાગતુભવી રીતે મળી જાય છે. માણસની ઇચ્છા જેમ રવિનામાં ફળે છે તેમ ફિલસુફોની સર્વગ્રાહી શાશ્વત જ્ઞાન આપવાની ઇચ્છા લાપાના પુનઃસંસ્કરણથી ફળતી દેખાય છે. ફિલસુફ લાપાને નવો ઓપ આપે છે. નવા શબ્દો ઉમેરે છે. કેટલાક શબ્દોને અમુક પરિસ્થિતિમાં લાગુ પાડવાનું તેઓ અટકાવી દે છે; દા. ત. વાસ્તવિકતા ('રિએલિટી') શબ્દ માત્ર પરમ તત્ત્વ પૂરતો જ રાખવાથી, બાકીની કોઈ બાબતો 'રિઅલ' નથી તેવું આસાનીથી માત્ર શાબ્દિક રીતે ક્ષિત થાય છે. તેવી જ રીતે કેટલાક એવું ક્ષિત કરી બતાવે છે કે 'અચેતન-મન' શબ્દ-પ્રયોગ અયોગ્ય છે, કારણ કે બધા માનસિક વ્યાપારો સચેતન છે. શાબ્દિક રીતે આ નક્કી થતું હોવાથી ખૂબ સંહુદ્ધાર્થી ક્ષિત થઈ શકે કે 'અચેતન-મન' શબ્દપ્રયોગનો કોઈ ઉપયોગ નથી. આમ નક્કી કર્યા પછી મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો કે અવલોકનો અપ્રસ્તુત બની જાય છે. ગમે તેવી વિરુદ્ધ હકીકતો સામે પણ ફિલસુફ પોતાના મતને વળગી રહે છે, કારણ કે કોઈ હકીકતો તેના મતને બદલાવવા પ્રેરી શકે તેવું છે જ નહીં. ફિલસુફો પોતે સર્જેલી લાપાનો જ ભોગ બને છે. ફિલસુફોની લાપા શાબ્દિક દિવાસ્વપ્નોની બનેલી છે. તેમની સમસ્યાઓ માત્ર શાબ્દિક છે; હકીકતોના કોઈ પ્રશ્નો તેમને માટે પ્રસ્તુત નથી. તેમ છતાં તેઓ એમ માને છે કે તેઓ ખરેખર હકીકતોનું કે સમગ્ર જગતનું વાસ્તવિક જ્ઞાન આપી રહ્યા છે. આ ભ્રમણાનાં મૂળ તેમના અચેતન મનના તરંગોમાં રહેલાં છે.

લેઝરોવિત્ઝની દૃષ્ટિએ તત્ત્વચિંતકો વાણીનું 'ઓન્ટોલોજિકલ ફોર્મ' પ્રયોગે છે, પરંતુ હકીકતમાં તેમની રજૂઆતો "શાબ્દિક મનુવિઅરિફ્ઝ" હોય છે. વિધાનો હકીકતો વિશે હોય કે તદ્દેવાર્થક હોઈ શકે. તદ્દેવાર્થક ('ટૉટોલગસ') વિધાનો જગતવિશે કશું કહેતાં નથી; દા. ત. "કાં તો વરસાદ આવે છે કે વરસાદ આવે છે તેમ નથી." આ વિધાન ગમે તે પરિસ્થિતિમાં સત્ય છે અર્થાત્ તદ્દેવાર્થક છે. ફિલસુફોનાં વિધાન હકીકતલક્ષી નથી અને તદ્દેવાર્થક હોય તો કોઈ સત્ કે વાસ્તવિકતાના ઉલ્લેખ માટે કામનાં નથી. અને આ બેમાંથી એકેય પ્રકારતાં ન હોય તો એ વ્યાધાતી વિધાનો હોય. ઘણા મિસ્ટિક લોકો વ્યાધાતી વિધાનો દ્વારા પરમ સત્નું વર્ણન કરે છે. પણ વ્યાધાતી વિધાનો પણ તદ્દેવાર્થક વિધાનોની જેમ જગત કે વાસ્તવિકતા વિશે કશું કહેતાં નથી. લેઝરોવિત્ઝનાં મત મુજબ ફિલસુફોની લાપા અને તેનાં વિધાનો "academically retailored piece of terminology" સરીકે ઓળખી શકાય છે; ફિલસુફોની લાપા એક સર્જન છે.

દિવાસ્વપ્ન જોવી છે. ફિલસુફની અચેતન ઈચ્છાઓને તે વાચા આપે છે. ફિલસુફો ભાષામાં પરિવર્તન લાવે છે. મનોવિશ્લેષણમાં પ્રયોજિત વિશ્લેષણ અને ઉપચારલક્ષી વિશ્લેષણ બન્ને જરૂરી છે, દા. ત. સ્વપ્ન બિમારી નથી એટલે તેનું પ્રયોજિત વિશ્લેષણ થઈ શકે. અને ન્યૂરોસિસ બિમારી છે માટે તેનું ઉપચારલક્ષી વિશ્લેષણ થઈ શકે. ન્યૂરોસિસનો ઉપચાર કરવાનો છે; સ્વપ્નને સમજવાનાં છે. વિદ્વેગેન્સ્ટાઇન ફિલસુફીને બિમારી ગણે છે. લેઝરોવિત્ઝ તેને સ્વપ્ન સાથે સરખાવે છે. સ્વપ્નને સમજવાથી સમસ્યા ઉકેલાઈ જાય છે. ફિલસુફો શું કહે છે, કઈ ભાષામાં કહે છે અને શા માટે કહે છે તેમાં બિંડા બિતરવાનું લેઝરોવિત્ઝની દૃષ્ટિએ જરૂરી છે. ફિલસુફીની સમસ્યાની સમજણ અને ઉકેલ બન્ને એક જ છે. લેઝરોવિત્ઝના પુસ્તકનું મુખ્ય પ્રતિપાદન એ છે કે ફિલસુફીને એવો ભ્રમ છે કે તેઓ જગત વિશે અને તેની વાસ્તવિકતા વિશે હકીકતલક્ષી જ્ઞાન આપે છે. હકીકતમાં તેઓ ભાષાના ફેરફારો જ કરતા હોય છે. ભાષાના આવા ફેરફારો “semantically idle” છે. પાર્મેનિડિઝે પરિવર્તનને મિથ્યા ગણ્યું, હેરકલિયુટસે પરિવર્તનને જ સત્ય ગણ્યું, કોઈ ફિલસુફે ભૌતિક દ્રવ્યતા ખ્યાલને જ સ્વ-વ્યાધાતી ગણ્યો, તો કોઈ ફિલસુફે કારણ, દેશ, કાળ, પરિવર્તન આદિ તમામ ખ્યાલો સ્વ-વ્યાધાતી ઠરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. કેન્ટે એમ કહ્યું કે આપણું ચિત્ત કુદરતને નિયમો આપે છે. શું ખરેખર આમ છે? “વાયુને એસ આપવાથી તે વિસ્તાર પામે છે,” આ વિધાનનો અર્થ કેન્ટની ભાષામાં સમજાવે તો એમ કહેવું પડે કે વાયુને ગરમી મળે ત્યારે આપણું ચિત્ત તેનો વિસ્તાર કરે છે. શું આ સ્વીકાર્ય છે? સ્પિનોઝાએ કહ્યું કે “વસ્તુઓ વચ્ચે જે વ્યવસ્થા અને સંકલન છે તેવી જ વ્યવસ્થા અને સંકલન આપણા વિચારો વચ્ચે છે” આનો અર્થ તો એવો થાય કે આપણે માત્ર અંતર્નિરીક્ષણથી જો આપણા વિચારો વચ્ચેનાં જોડાણો સમજી શકીએ તો આપણને જગતની વસ્તુઓ વચ્ચેના સંબંધોનું જ્ઞાન થઈ જાય. હકીકતમાં આવું બનતું જ નથી. ફિલસુફીએ આ જાતનાં અનેક એવાં વિચિત્ર વિધાનો રજૂ કર્યા છે કે આપણને આશ્ચર્ય થાય કે તેઓ સ્વપ્નમાં તો નહીં ખોલતા હોય ને!

સામાન્ય ભાષાથી જુદી ભાષા તો વૈજ્ઞાનિકો પણ વાપરે છે, પરંતુ તેઓ કદાપિ આવાં વિચિત્ર વિધાનો કરતા જ નથી.

તરવચિંતકો સમગ્ર જગતનું જ્ઞાન આપવાનો દાવો કરે છે. વાસ્તવિકતાના મૂળ સુધી પહોંચી અને તેનો મર્મ પામવાનો દાવો કરે છે. છતાં આ સિદ્ધિ તેઓ માત્ર દલીલોથી જ મેળવવાનો દાવો કરે છે. કોઈ વૈજ્ઞાનિક અવલોકન,

નિરીક્ષણ કે પ્રયોગ ફિલસુફીમાં સંભવતો જ નથી, છતાં તમામ વાસ્તવિકતા કે સત્તા સમગ્ર સ્વરૂપને પામી ગયા છીએ તેવો આત્મસંતોષ તત્ત્વચિંતકો જ ધરાવી શકે! વૈજ્ઞાનિકો તેની સરખામણીમાં ખૂબ નમ્ર જણાય છે. આમ શા માટે બને છે? માત્ર સંકલ્પનાઓ (વિભાવનાઓ) કે ભાષાનાં વિશ્લેષણ ઉપરથી જગતમાં કે તેની પાર શું છે તે અંગે જાણવાનો ફિલસુફોનો દાવો તથ્યહીન છે, છતાં જગતના મહાન ફિલસુફો તેને આગળ કરે છે. ફિલસુફોની ભાષા 'કલ્પવૃક્ષ' જેવી છે. તેમાંથી જે તારવવાની ઇચ્છા હોય તે તારવી લેવામાં આવે છે.

જી. ઇ. મુરે એક 'પેરડોક્સ'નો ઉલ્લેખ કરે છે. ફિલસુફો એવાં વિધાનો કરે છે કે જે તેના રોજના વ્યવહાર અંગેની માન્યતાથી તદ્દન વિરુદ્ધ હોય અને છતાં બંને પ્રકારની માન્યતાઓ તેઓ એક સાથે કોઈ સંકોચ વગર સ્વીકારતા હોય છે. દેશ-કાળ મિથ્યા છે, જગત આભાસી છે, પરિવર્તન મિથ્યા છે, બીજા માણસના ચિત્તના અસ્તિત્વ વિશે કશું કહી ન શકાય, જગતના પદાર્થોને ચિત્તથી કોઈ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી...વગેરે. આવાં વિધાનો માટે દલીલો કરનારા ફિલસુફો તેમની વ્યાવહારિક માન્યતાઓ આ બધાથી વિરુદ્ધ જવા છતાં જરા પણ ચિંતિત થતા નથી એ જ આશ્ચર્ય છે. શું આ કોઈક પ્રકારની અચેતન ઇચ્છા કે સંઘર્ષ કે તરંગ હશે? શૈશવઅવસ્થામાં ઇચ્છા અને વાસ્તવિકતા વચ્ચેનો ભેદ હોતો નથી અને બાળક અમુક અર્થમાં સર્વજ્ઞ કે સર્વશક્તિમાન થવા મથતો હોય છે. શું ફિલસુફોના અભાન ચિત્તમાં સજીવારોપણ, સર્વજ્ઞપણું કે બાલસહજ અહંકાર-અધિનું પ્રભુત્વ હશે? ફિલસુફીના દાવાઓની કડક સમીક્ષા મૂર અને વિદ્-ગેન્સ્ટાયને કરી છે. વિદ્ગેન્સ્ટાયન મુજબ ફિલસુફીની સમસ્યાઓનો વિલય થવો જોઈએ, તેનો કોઈ ઉકેલ જરૂરી નથી. ફિલસુફોની ભાષાને ઉપચારની જરૂર છે. તેઓ ભાષાકીય બિમારીનો ભોગ બન્યા છે. તેમની ભ્રમણાનું મૂળ ભાષા છે. ફિલસુફોની વાત સમજવાની છે, સ્વીકારવાની નથી. લેઝરો-વિત્ઝ મુજબ, સમસ્યાઓની સમજણ એ જ ઉકેલ છે.

ફિલસુફીમાં પરમ તત્ત્વના જ્ઞાનના દાવાઓ પડકારવામાં આવ્યા અને મુર જેવા ફિલસુફોએ સામાન્ય ભાષાના વિશ્લેષણ ઉપર ભાર મૂક્યો એ આવકારપાત્ર છે. વિદ્ગેન્સ્ટાયને પણ તેમની ઉત્તરકાલીન કૃતિઓમાં સામાન્ય ભાષાના વિશ્લેષણનો ઉલ્લેખ કર્યો. પરંતુ લેઝરોવિત્ઝ દર્શાવે છે કે સામાન્ય ભાષાના વિશ્લેષણ ઉપરથી સત્તા વિશે કશું તારવવાનો ભ્રમ તો ચાલુ જ રહ્યો છે. પ્રહલાં ફિલસુફો દેશ-કાળ મિથ્યા છે, પરિવર્તન અસત્ છે...એવાં વિધાનો

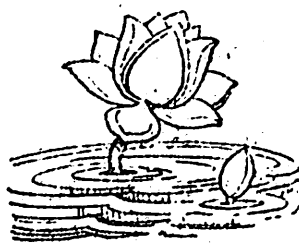
કરતા. અને સામાન્ય ભાષા સાથે આ વિધાનોનો મેળ એસતો નથી એમ કહીને બીજા જૂથના ફિલસૂફોએ સામાન્ય ભાષા તરફ ધ્યાન આપવાનો અનુરોધ કર્યો. પરંતુ તેથી શું? સામાન્ય ભાષાના શબ્દોથી કશું વાસ્તવિક સૂચવાતું નથી તેવું માનનારા ફિલસૂફો હજી પણ પોતાનાં મંતવ્યો બદલતા નથી. હકીકતે પોતાનાં મંતવ્યની વિરુદ્ધ જાય તો પણ ફિલસૂફો નિશ્ચિંત થઈને પોતાનાં મંતવ્યો ચાલુ રાખે છે એ જ બાબત, લેઝરોવિત્ઝની દૃષ્ટિએ, મનોવિશ્લેષણ કરવાની જરૂરિયાત દર્શાવે છે. ફિલસૂફોમાં એક ભ્રમ તો રહ્યો જ છે કે ભાષામાં અમુક શબ્દપ્રયોગો ઉમેરવાથી ખરેખર કેટલાંક સત્તત્ત્વો જગતમાં ઉમેરાશે અને અમુક શબ્દો બાદ કરવાથી જગતમાંથી અમુક તત્ત્વો દૂર થશે. સામાન્ય ભાષાથી દૂર જતાં ફિલસૂફોના 'પેરડોક્સ'નો મુરે ઉલ્લેખ કર્યો, પરંતુ સામાન્ય ભાષાના તત્ત્વજ્ઞાનના 'પેરડોક્સ'નો સી. ડી. બ્રોડે ઉલ્લેખ કર્યો છે. માત્ર ભાષાવિશ્લેષણથી સત્તત્ત્વો વિશેનું જ્ઞાન મળે તેવો ભ્રમ આ કારણે જ થાય છે તેમ લેઝરોવિત્ઝ માને છે. પરંપરાગત ફિલસૂફો જે ઇચ્છતા હતા તે જ ભાષાત્રક્ષી ચિંતકો ઇચ્છે છે - વાસ્તવિક બાબતોનું જ્ઞાન, જે વિજ્ઞાન સિવાય શક્ય નથી.

પરંપરાગત ફિલસૂફી 'ઑન્ટોલોજિકલ' શબ્દશૈલીમાં વાત કરે છે. સમકાલીન ફિલસૂફી 'લિંગ્વિસ્ટિક' શબ્દશૈલીમાં વાત કરે છે. આ ફિલસૂફો શબ્દોની જાદુઈ શક્તિમાં શ્રદ્ધા રાખતા હશે કે શું?

ફિલસૂફોએ ભાષાનાં કેવાં પરિવર્તનો કેટલી હદ સુધી કર્યાં છે અને તેમ કરવામાં તેમનાં વિધાનો કેટલાં બધાં વિચિત્ર અને ન માની શકાય તેવાં બન્યાં છે, તેનું નિરૂપણ ખૂબ રસપ્રદ અને નવીન શૈલીમાં લેઝરોવિત્ઝે કર્યું છે. આ પુસ્તક કેવળ ખંડનાત્મક નથી, તેમાં ફિલસૂફો શું કરે છે તે સમજવાની રચનાત્મક રીતો પણ દર્શાવી છે. આ પુસ્તક ઘણી સરળતાથી ઘણા અટપટા પ્રશ્નોની ખૂબ બારીક ચર્ચા કરવામાં સફળ થયું છે. પુસ્તક થોડુંક વિક્ષોભકારક છે. વ્યાવસાયિક ફિલસૂફોને આત્મનિરીક્ષણ કરવા અને પોતે પ્રયોજેલી ભાષા અંગે સભાન કરવામાં આ પુસ્તકનું પ્રદાન મહત્ત્વનું છે. તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસ અને તત્ત્વજ્ઞાનની ભાષાને નવી રીતે જોયાની તેમાંથી પ્રેરણા મળી શકે છે. લેખક સાથે સહમત ન થવાથી પણ લેઝરોવિત્ઝનો એક મત સાચો ઠરે છે કે ફિલસૂફો વચ્ચે સહમતિ સ્થપાતી જ નથી. અને ફિલસૂફોને તેની ચિંતા પણ નથી! તત્ત્વજ્ઞાનમાં ભાષાની ભ્રમણા વિશે વિદ્વેગેન્સ્ટાઇનનો મત અને અચેતન મનના તરંગોની અભિવ્યક્તિ વિશે ફ્રાયડના મતની પાર્શ્વભૂમિકામાં આલેખવામાં આવેલી તત્ત્વજ્ઞાનની નિષ્ફળતાની કડીબદ્ધ વિગતો આપતું આ પુસ્તક મનોવિશ્લેષણના કોઈ 'કેયૂસ-હિસ્ટ્રી'ની જેમ રહસ્યમય અને રસપ્રદ વાચનસામગ્રી પૂરી પાડે છે.

જો શબ્દનો જ્યોતિ સર્વત્ર પ્રકાશતો ન હોય તો
આમુંચ વિંધ્ય અંધકારમય બની જાય.

— ઠંડી

શુભેચ્છક

કનુભાઈ એન્જિનિયર્સ પ્રા. લિં.

૩, મેંગો લેન, કલકત્તા-૭૦૦ ૦૦૧

ALWAYS INSIST ON RUSTOM FABRICS

- * "SANFORIZED" Poplins, Checks, Dyed Merc., Patto Shirtings.
- * Wash & Wear Dyed Poplins & Prints.
- * Fancy Screen Print, Poplins, Cambrics etc.
- * Rubia Cambric, Print Voiles etc.
- * 100% Polyester Printed Shirting and Dress materials.

RUSTOM MILLS

R. B. No. 131, AHMEDABAD - 380 001

Grams : "Uplift"

Tele. : 24327

Telex : 012-489

& 24428

બાલગોવિંદનાં વિશિષ્ટ પ્રકાશનો

સહજ : વાડીલાલ ડગલી

રૂ. ૧૦-૦૦

પરદેશનો નિવાસ, અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ, પત્રકારનો વ્યવસાય, દેશ-વિદેશનો પ્રવાસ, ગદ્યલેખનનો અનુભવ - આ સૌ પરિબળોમાંથી 'સહજ'ની કવિતામાં વૈશ્વિક એવી આધુનિક સંવેદના પ્રગટ થાય છે.

વિશ્વનું યોવન : નારાયણ દેસાઈ

રૂ. ૧૨-૦૦

વિશ્વની તરુણાઈનું વાતાવરણ અને એનું વિશ્લેષણ એ બંને વસ્તુ અહીં સુસજ્જ થશે.

તદ્ભાવ : હસિત હ. ખૂચ

રૂ. ૧૫-૦૦

સાહિત્યિક સિદ્ધાન્તો, સમર્થ સર્જકો અને વિશિષ્ટ કૃતિઓ વિશે અહીં ૨૧ વિવેચન-લેખો સંકલિત કરવામાં આવ્યા છે.

ઈશુ ભાગવત : સ્વામી આનંદ

રૂ. ૬-૦૦

સ્વામી દાદાનો ગુજરાતી ભાષામાં લખવાનો આરંભ 'ઈશુનું બલિદાન' પુસ્તકથી થયો હતો. તેમના જીવનનાં અંતિમ વરસોના પરિપાકરૂપે 'ઈશુ ભાગવત' ગુજરાતને મળે છે.

અધ્યયન-અધ્યાપનની પ્રક્રિયા : મોહનભાઈ પંચાલ

રૂ. ૧૬-૫૦

શિક્ષણશાસ્ત્ર અને મનોવિજ્ઞાનનો સમન્વિત સ્વાધ્યાય અહીં ૨૩ પ્રકરણોમાં રજૂ થયો છે.

સંત સેવતાં સુકૃત વાઘે : નારાયણ દેસાઈ

રૂ. ૬-૦૦

લેખકનાં આ સંસ્મરણો ક્યારેક રેખાચિત્રનું સૌન્દર્ય ધારણ કરે છે.

પ્રભુના કારણે : ઈશ્વરભાઈ પટેલ

રૂ. ૧૧-૦૦

મૂળ રેત. ડેવિડ વિલ્કરસનના પ્રેરક લેખોનો રસાળ અનુવાદ.

બાલગોવિંદ પ્રકાશન, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-૧

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને
અભિનંદન

મેસર્સ રાય ઓન્ડ કંપની

: મેન્યુફેક્ચરર્સ :

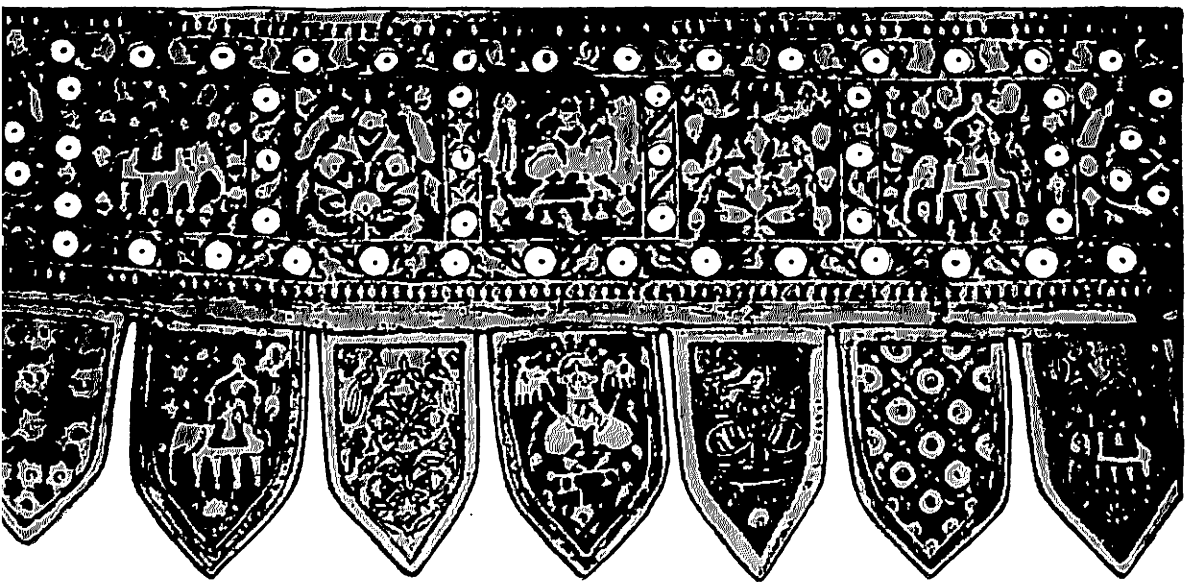
ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ સ્કીન્ઝ, ફીલ્ટર્ઝ ઓન્ડ સ્કીન્ઝ

૧૯-૨૧, અંબાલાલ દોશી માર્ગ,

મુંબઈ-૪૦૦ ૦૨૩

મોડકલા શ્રેણી - ૫ - સૌરાષ્ટ્રનાં લોકજનરત

રંગાઈનાં કસબા અને આપણાં સાંસ્કૃતિક પારસાં

સૌરાષ્ટ્રનાં લોકજનરત એ લોકનારીનાં અમૂલ્ય સંસ્કાર છે. જનકલાનું
આગવું સ્વરૂપ સૌરાષ્ટ્રની શૂરવીર કોમાં તેમજ કાંઠિયાવરણ
ને વસવાયામાં ખૂબ જ ખીલ્યું છે. કાઠિયજનમાં તોરણ, પછીતપાટી,
તિથિયા, ચાકળા, સૂરજ-સ્થાપન વગેરેમાં દેવ, માનવ, પશુ-પંખી
રોપ ચિત્રાય છે; જ્યારે વસવાયા ખેડૂત અને કાંઠિયાવરણનાં
રતમાં પાન, લાંબોળી, પૂતળી, પશુ વગેરે પ્રાકૃતિક અને ભૌમિક
આકારો શોભન માટે હોય છે.

જ્યાં કપડાં પર લાલ ગેરૂ કે પિલાયતી નળિયાને પરતીને સાથે ચોખાના
થા પલાળીને તેનો ભૂકો ઘૂંટીને, શાહી કે ઘૂંટલી મેરાથી પ્રથમ

ભાત આલેખાય છે. પછી લોગની સાંકળી વટે આકારોને બાંધવામાં
આવે છે. ત્યાર બાદ જનજનના રંગોનાં પૂરણાં પૂરાય છે. લોકજનરત
હીર, આલલાં અને મોતીથી ભરાયું હોય છે. લાલ, લીલાં, ગુલાબી
અને ભૂરો, - આમ ચાર રંગોનાં હીરનો ઉપયોગ કરાય છે.
આલલાં હીરજનરતનો એક ઝમકદાર ભાગ છે. મોતીગૂંથણમાં
કાંઠિયાં અથવા ચિંટિયાં મોતી વપરાય છે. પાથંબમાં રહેલ મોતી
અને તે ઉપરાંત પીળાં, લીલાં, જાંબુડિયાં અને આસમાની
મોતીનો ઉપયોગ ગૂંથણમાં કરાય છે.

આજે અતુલમાં-તરેહ તરેહનાં રંગ દ્રવ્યો (ડાઈઝ)
રાસાયણિક રીતે તૈયાર થાય છે. આ ડાઈઝની મદદથી
સુતરાઈ, રાંણના, બિનના, રેશમી, આર્ટસિલ્કના તેમજ
માનવ સર્જિત સિન્થેટિક કાપડથી માંડીને ચામડું તથા
કાગળ પર પણ સુંદર રંગકામ કરી શકાય છે.

આ ઉપરાંત અતુલ ડાઈ ઈન્ટરમીડિએટસનું ઉત્પાદન કરે
છે, જેની મદદથી ડાઈઝ તથા સફેદને અધિક ઉજ્જવળ
કરી દેનાર આર્થિકલ વ્હાઈટનીંગ એન્ટ બનાવી શકાય છે.

“રંગે રાસાયણિક, આધુનિક સૌ સીએ સોહાય,
‘અતુલ’ના સર્વાત્તમ રંગે સૌ કોઈ મોહાય.”

અતુલ - વિરાટ રાસાયણિક સંકુલ

શ્રી અમરુદી પ્રાઇવેટ લિ.

પો.ઓ. અતુલ, જિલ્લો વલસાડ. Pin ૩૯૬ ૦૨૦ (ગુજરાત).
ફોન : ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪ તાર : TULA, અતુલ,
ટેલેક્સ : ૦૧૮-૨૪૮

Adroit-1332